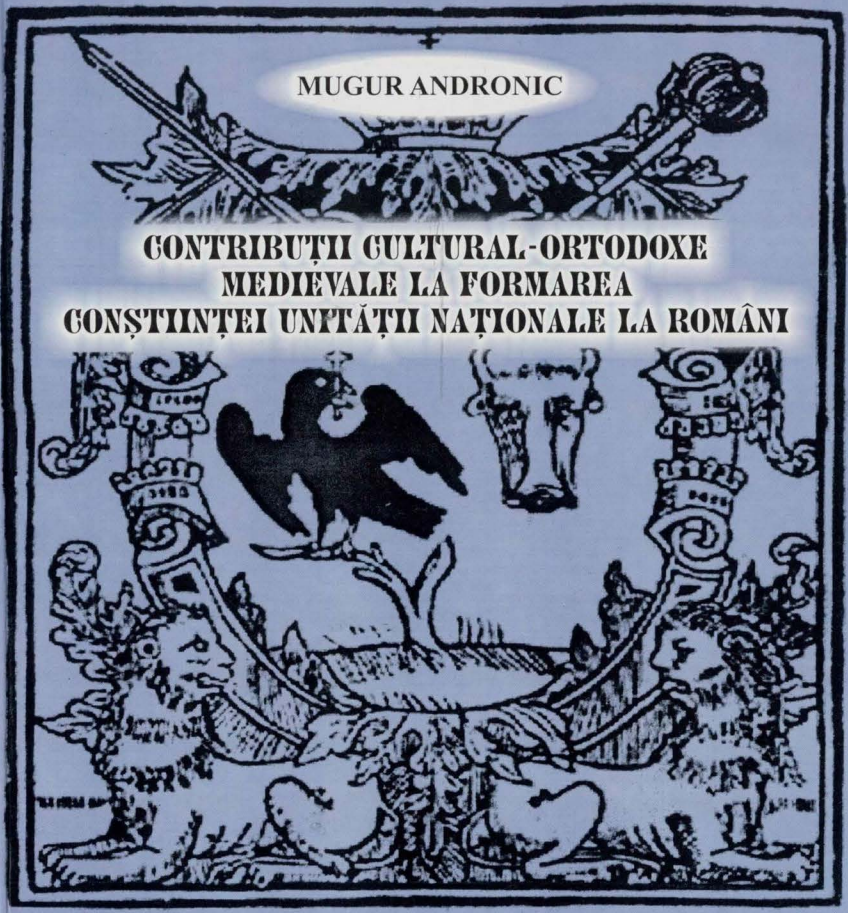
MUGUR ANDRONIC

CONTRIBUȚII CULTURAL-ORTODOXE MEDIEVALE LA FORMAREA CONȘTIINȚEI UNITĂȚII NAȚIONALE LA ROMÂNI

SOCIETATEA CULTURALĂ "ŞTEFAN CEL MARE" - BUCOVINA

SUCEAVA 2002

https://biblioteca-digitala.ro

PAGINI DE ISTORIE ŞI CULTURĂ ROMÂNEASCĂ
I.

MUGUR ANDRONIC

CONTRIBUŢII CULTURAL-ORTODOXE MEDIEVALE LA FORMAREA CONŞTIINŢEI UNITĂŢII NAŢIONALE LA ROMÂNI

https://biblioteca-digitala.ro

Culegere computerizată:
drd. Constantin-Emil Ursu, Tiberiu Polocoşeriu

Tehnoredactare:
drd. Constantin-Emil Ursu, Tiberiu Polocoşeriu

Coperta I (concepţie drd. Mugur Andronic), redă o pagină cu stemele reunite ale Munteniei şi Moldovei din *Triodul* de Iaşi (1747).

Coperta IV ilustrează o pagină cu stemele reunite ale Moldovei şi Munteniei de pe un *Molitvenic*, tipărit la Buzău (1747).

Editat de Societatea Culturală „Ştefan cel Mare"-Bucovina
ISBN 973-0-02554-1
Suceava 2002

https://biblioteca-digitala.ro

PAGINI DE ISTORIE ŞI CULTURĂ ROMÂNEASCĂ
I.

MUGUR ANDRONIC

CONTRIBUŢII CULTURAL-ORTODOXE MEDIEVALE LA FORMAREA CONŞTIINŢEI UNITĂŢII NAŢIONALE LA ROMÂNI

SUCEAVA 2002
La a LXXXIV-a aniversare a unirii Basarabiei cu România

https://biblioteca-digitala.ro

CUPRINS

Adresare de suflet şi conştiinţă românească.....7
Izvoare şi istoriografie.....9
Aspecte ideologice.....13
Cartea şi manuscrisul, mijloc şi scop de materializare a ideii de unitate culturală.....26
Învăţământul medieval – factor de unitate a poporului român.....55
Interferenţe cronicăreşti – literare.....70
Legături şi colaborări între oamenii de cultură.....87
Concluzii.....94
Bibliografie generală.....96

https://biblioteca-digitala.ro

PREDOSLOVIE

Conştiinţa unităţii de neam, limbă şi credinţă a călăuzit permanent de-a lungul veacurilor pe fiii neamului românesc. Românii s-au simţit un singur popor, cu o singură limbă chiar înainte de a fi fost uniţi într-un stat naţional. În acest sens, o contribuţie deosebită întru păstrarea acestei unităţi a avut-o, cum bine ştim, Biserica Ortodoxă Română.

Fiii acestui pământ, fraţi întru credinţa ortodoxă, şi-au hrănit sufletele şi idealurile sfinte din Cuvântul rostit şi apoi scris al Bisericii – mama sfântă a poporului român. Cuvântul, fie el manuscris sau tipărit, a izvorât din tinda sfintelor lăcaşuri de închinare a Bisericii Neamului.

Slova scrisă de Biserică a avut şi are menirea de a cultiva în sufletele oamenilor păstrarea unităţii de credinţă adică păstrarea curăţiei adevărului de credinţă şi deopotrivă limba română. Cuvântul scris de Biserică educă la copii şi desăvârşeşte la cei maturi chipul moral sădit de Dumnezeu în om. Tocmai acest chip a rodit la români ospitalitate, adică dăruire şi bunătate pentru ceilalţi fraţi străini de limbă şi de loc, înainte de toate Cuvântul Bisericii a rodit însă respect pentru muncă, precum şi devoţiune pentru ocrotirea şi miluirea celor nevoiaşi.

Acest adevăr sfânt pentru cei ce gândesc şi simt româneşte privind conştiinţa unităţii naţionale ne este înfăţişat pe scurt, rod al unei laborioase munci, îndelung chibzuită de distinsul cercetător – arheolog şi cărturar, directorul general adjunct al Complexului Muzeal "Bucovina" din Suceava, prof. drd. Mugur Andronic.

Domnia Sa a cules cu rigoare ştiinţifică nectarul informaţiilor, sistematizând şi sintetizând din tot ceea ce s-a scris mai valoros cu privire la tema prezentată, încât oferă celor mai puţini cunoscători posibilitatea de a cunoaşte şi înţelege adevărul mântuitor al neamului nostru: conştiinţa unităţii naţionale.

Toţi cei care vor citi aceste pagini sunt datori a aduce autorului cuvânt de mulţumire, iar Noi, alăturându-Ne acestora îi împărtăşim binecuvântările arhicuvenite unui om care trăieşte şi trudeşte pentru punerea în lumină a valorilor şi roadelor izvorâte din conştiinţa unităţii noastre naţionale.

†PIMEN

ARHIEPISCOP AL SUCEVEI ŞI RĂDĂUŢILOR

https://biblioteca-digitala.ro

Societatea Culturală "Ștefan cel Mare" - Bucovina aduce sincere mulțumiri și pe această cale, pentru sprijinul acordat apariției acestei cărți, următoarelor firme conduse de persoane animate de alese sentimente patriotice:

- S. C. "EUROFARM HOLDING" S. A. *(Director general Liviu Șugăr);*
- S. C. COMALIMENT S.A. *(Director general Gheorghe Buruiană);*
- S. C. RESTACO S. R. L. *(Antreprenor Mihai Bradu);*
- S. C. PROTOTIP S. R. L. *(Manageri Anton și Brânduța Lauric).*

https://biblioteca-digitala.ro

ADRESARE DE SUFLET ȘI CONȘTIINȚĂ ROMÂNEASCĂ

Urgiile veacurilor îndepărtatului ev mediu românesc, de la Tisa şi până la Nistru, au distrus cu lăcomie şi nepăsare poate cele mai preţioase şi vechi izvoare şi izvoade ale istoriei noastre naţionale. Au rămas însă adânci îngropate în pământ, acolo unde doar obuzele de calibru mare au putut avea necuviinţa să scurme, osemintele strămoşilor noştri, opincarii, nepieritoarei Miorițe. Aceste constelaţii de moaşte strămoşeşti rămâne-vor de-a pururi hrisoavele cele dintâi ale neamului...

Lucrarea de faţă este rodul unei trude de documentare din anii trecuţi, în care, ca şi acum, din păcate, pagini de istorie românească şi adevăruri esenţiale nouă au fost batjocorite de unii mancurţi, străini de neam, de bun simţ şi de ştiinţă. A mai afirma şi astăzi, la începutul mileniului III, după atâtea veacuri de mărturisiri documentare, interne sau externe, că moldovenii sunt altceva decât români, oricare cetăţean al României sau occidental cu minimă cultură istorică ar reacţiona cu un zâmbet amar... Oare atât de dură a fost mancurtizarea odioasei maşini sovietice, de distrugere a conştiinţei populaţiilor şi popoarelor supuse? Oare cât a mai rămas şi din teama de altădată a supuşilor?...

Până când ni se va mai arunca praf în ochi de către unii – în acelaşi stil sovietic – amintindu-ni-se insistent de cele câteva pagini izolate de interferenţe istorice ale Moldovei cu răsăritul – şi acelea doar prin destinul câtorva personalităţi! – (exemplul lituaniencei Evdochia de Kiev, exilul lui Cantemir sau aventura lui Hmielniţchi),

https://biblioteca-digitala.ro

uitându-se de veacuri întregi de convieţuire unitară românească de la Nistru şi până la Tisa?

Cu siguranţă însă că timpul va vindeca şi aceste răni de pe chipul Europei viitoare. Dar până atunci considerăm că este în primul rând de datoria istoricilor, chiar şi de provincie, de a contribui, cu modestele putinţe, la o informare cât mai bună şi obiectivă a tuturor pasionaţilor de istorie din teritoriile cotropite de imperiul stalinist în 1940. ***Căci nu poate fi ceva mai dezgustător în minunata şi adevărata lume a muzei Clio decât falsificarea premeditată a istoriei unei naţiuni, şi aşa mult prea încercată în destinul său multimilenar.***

De aceea, lucrarea - tipărită datorită gestului de aleasă generozitate a **Arhiepiscopiei Sucevei şi Rădăuţilor**, căreia îi adresăm din nou mulţumirile noastre - va fi donată în cea mai mare parte a tirajului de către Societatea editoare, conform nobilelor sale prevederi statutare, intelectualităţii satelor şi oraşelor basarabene şi nordbucovinene, aceleia căreia ea le este şi dedicată prioritar, ca o nouă dovadă a unităţii noastre culturale dintotdeauna...

Cu alese sentimente
de fraternitate,

AUTORUL

https://biblioteca-digitala.ro

IZVOARE ȘI ISTORIOGRAFIE

Cunoașterea celor mai bune realizări istoriografice românești se impune de la începutul celui care își îndreaptă pașii cercetării, în vastul, dar și pasionantul spațiu medieval românesc. În cadrul relevării numeroaselor aspecte ale legăturilor culturale dintre cele trei țări românești a fost necesară consultarea unor izvoare de bază pentru întreaga istorie medievală românească precum: cronica episcopului de Roman, Macarie, „Letopisețul Țării Moldovei" al lui Grigore Ureche, „Letopisețul Țării Moldovei de la Aron-vodă încoace" al continuatorului lui Ureche, Miron Costin, „Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601" al fiului lui Miron Costin, Nicolae Costin. La rândul său istoriografia munteană a fost citată prin „Letopisețul Cantacuzinesc" și prin „Istoria Țării Românești dintru început" a eruditului Constantin Cantacuzino.

Dacă unele date legate de circulația de manuscris și de carte au fost obținute din lucrarea lui Ilie Corfus „Însemnări de demult" și din cea a lui Gabriel Strempel intitulată „Copiști de manuscrise românești până la 1800", relațiile dintre Moldova și zona Bistrița-Năsăud au fost bine evidențiate în cartea lui Nicolae Iorga „Documente românești din Arhivele Bistriței".

Faptul că problemele legate de diferitele interferențe culturale între țările românești au preocupat de mult timp pe mulți autori, dar și faptul că pe aceste teme s-au scris puține lucrări de sinteză, au făcut necesară o mult mai bogată informare în ceea ce privește lucrările generale, studiile și articolele. În această ordine de idei unul dintre cei mai vechi istorici cu preocupări serioase asupra unor aspecte ale culturii noastre medievale, caracterizat de altfel printr-o neobosită sete de lucru și de investigație pe teren, a fost Nicolae Iorga. Alături de lucrări și articole ca „Activitatea culturală a lui Constantin Vodă Brâncoveanu și scopurile Academiei Române", „Istoria învățământului românesc", „Cronicele muntene", „Mărunțișuri istorice culese din Ungaria", „Contribuții la istoria învățământului în țară și în străinătate (1780-1830)" și altele*, mult eruditul istoric român se remarcă

* Vezi lista bibliografică anexă.

https://biblioteca-digitala.ro

mai mult prin „Istoria lui Mihai Viteazul", „Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria", „Francisc Rakoczy al II-lea întemeietorul conştiinţei naţionale ungureşti şi românii", „Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul şi Mitropolia Ardealului". O menţiune deosebită însă, prin bogăţia informatică şi prezentarea pe deplin ştiinţifică, merită cele două volume de „Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)", punct de reper valabil şi astăzi în tratarea literaturii româneşti. Pentru perioada de până la 1688, a fost consultată ca o bună realizare în materie de literatură religioasă veche, „Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688", aparţinând aceluiaşi remarcabil om de ştiinţă.

Exemplul lui Iorga de căutător de manuscris şi carte veche, dar şi de călător, mai ales prin Transilvania, a creat un precedent pentru alţi cercetători. Astfel, la îndemnurile lui Iorga, Ioan Bîrlea strânge „Însemnări din bisericile Maramureşului". Un bun cunoscător al cărţii vechi păstrate în Ţara Făgăraşului s-a dovedit a fi Valeriu Literat prin realizarea studiului „Din Ţara Oltului. Însemnări vechi din biserici noi".

La rândul său, Liviu Patachi a adus unele noutăţi cu privire la circulaţia de carte prin articolul numit „Cărţi vechi religioase din Ţara Haţegului pe o listă din 1857".

Cercetări mai modeste a făcut în Bucovina Simion Florea Marian, în urma cărora a tipărit „Inscripţiuni de pe manuscrise şi cărţi vechi din Bucovina".

O preocupare care a vădit şi mai mult interes pentru fenomenul penetraţiei cărţii munteneşti la nord de Carpaţi, fenomen urmărit evolutiv, a fost înregistrată în activitatea lui Virgil Molin, Constantin Feneşan, Barbu Teodorescu şi Ioana Cristache-Panait. Primul autor scrie „Aria de răspândire a cărţii de la Râmnic în Banat în secolul al XVIII-lea" şi „Copişti moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea". Pentru secolul al XVII-lea al doilea autor a dedicat, studiul „Circulaţia cărţilor din secolul al XVII-lea" iar veacul următor este vizat de I. Cristache-Panait în „Tipăritura bucureşteană *din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene*". Activitatea aceleiaşi tipografii muntene este analizată la rândul său de Barbu Teodorescu în „Circulaţia vechii cărţi bisericeşti de Bucureşti (1508-1830)".

În sfârşit, amintim lucrarea care a vizat cărţile vechi găsite în Basarabia, „Circulaţia cărţii bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi" a lui P. Constantinescu-Iaşi.

https://biblioteca-digitala.ro

Un foarte documentat studiu „Cartea și tiparul – promotori ai legăturilor culturale dintre Țările Române în secolul al XVI-lea", aparține lui Ludovic Démeny. Autorul analizează modul după care grafica tipăriturilor lui Macarie a fost influențată de către unele din cele mai bune realizări de manuscrise moldovenești, ca mai târziu primele cărți tipărite de acest tipograf să ofere un exemplu similar pentru aparițiile de carte din Transilvania.

Fără să aducă contribuții personale deosebite, dar realizând o bună sinteză a numeroase cărți și articole de specialitate, profesorul universitar din Cluj, Octavian Șchiau, a realizat „Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval". Lucrarea își propune să surprindă în cele șapte capitole ale sale circulația de carte, dascăli, copiști, elevi și prelați. O atenție deosebită este acordată penetrației cărții muntenești aparținând secolelor XVII-XVIII în Ardeal, ca și remarcabilei „Cazanii" a lui Varlaam, căreia i se dedică un întreg capitol.

Marea popularitate a cărților populare pe întreaga arie de locuire românească este bine urmărită de Nicolae Cartojan, cel care și-a dedicat mare parte din cercetarea sa aceleiași teme. Astfel se explică de ce lucrarea „Cărțile populare în literatura română" trebuie citită de cel ce are în vedere romane de inspirație populară.

Pentru o cât mai bună cunoaștere a literaturii române în general, ca fond comun de propagare a numeroaselor interferențe culturale, a fost folosită „Istoria literaturii române" ediție apărută în 1964, sub coordonarea academicienilor George Călinescu și Alexandru Rosetti.

O adevărată sinteză cu privire la drumurile străbătute de cărțile de peste munți în Transilvania, realizează și Mircea Păcurariu, în subcapitolul „Circulația tipăriturilor din cele trei țări române" din cadrul lucrării sale „Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII". Lucrarea eruditului teolog de la Sibiu, prezintă de fapt conținutul unei lucrări de doctorat, care în cea mai mare parte a sa este dedicată relațiilor bisericești dintre Țările Române. În ceea ce privește istoria bisericii ortodoxe române au mai scris Ștefan Meteș („Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria", „Șerban-Vodă Cantacuzino și biserica românească din Ardeal"), Ioan Lupaș („Mitropolitul Varlaam al Moldovei 1632-1653", „Începuturile domniei lui Matei Basarab și relațiunile lui cu Transilvania"), Nicolae Iorga („Istoria

https://biblioteca-digitala.ro

Bisericii Româneşti şi a vieţii religioase a românilor"), Silviu Dragomir („Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea") şi Nicolae Dobrescu („Istoria Bisericii Ortodoxe din Oltenia").

Diferite alte aspecte ale relaţiilor culturale, cu o subliniere deosebită a contribuţiei culturale adusă de Transilvania culturii româneşti în general, sunt prezentate în „Transilvania în istoria poporului român" (Constantin C. Giurescu), „Din istoria Transilvaniei" (Constantin Daicoviciu, Ştefan Pascu şi alţii) şi în „Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XVIII-XX" de Ştefan Meteş.

* *
*

Stemele unite ale Moldovei şi Munteniei de pe o pagină din *Octoihul* de Râmnic, 1742.

https://biblioteca-digitala.ro

ASPECTE IDEOLOGICE

Este astăzi un bun ştiinţific câştigat sublinierea rolului culturii medievale, prin ce a avut ea mai bun pe ambele versante carpatice, în păstrarea unităţii de limbă, conştiinţă şi simţire românească. Marele merit al culturii noastre medievale şi în acelaşi timp avantaj faţă de realităţile politico-militare şi economice, care puteau fi mult schimbate prin forţa armelor, este faptul că aceasta a supravieţuit şi s-a dezvoltat, existând tocmai prin limba şi spiritul românesc. În situaţia în care Ţările Române au stat la răscrucea a trei mari imperii, devenite cu timpul simboluri de decadenţă şi conservatorism, rolul relaţiilor culturale apare în mod şi mai pregnant, căci fără un contact permanent economic, politic, dar şi cultural, românii, despărţiţi doar prin graniţe politice, rezultate directe ale vicisitudinilor istorice, nu ar fi putut constitui, în final o naţiune unitară. Unitatea politică mult dorită şi din ce în ce mai mult conştientizată la români de-a lungul secolelor, o dată realizată, a reprezentat ultimul pas spre independenţă naţională.

O caracteristică esenţială a celor mai bune opere istoriografice medievale româneşti, este preocuparea permanentă de subliniere a latinităţii, continuităţii şi unităţii neamului românesc de pe ambele versante carpatice. Aceste mari adevăruri istorice, sub impresia cărora au trăit de-a lungul timpului Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino, Ion Neculce, Dimitrie Cantemir, corifeii Şcolii Ardelene, pentru a cita numai câteva nume, au fost consemnate şi de unii dintre marii istorici europeni. Aceste valoroase idei şi-au găsit permanenţa în viabilitatea conştiinţei româneşti, în ultimă instanţă în continuitatea românească în spaţiul carpato-danubian. Dacă de la romani am luat mândria originii şi invincibilitatea unei limbi superioare, dacii ne-au lăsat iubirea de vatră şi tenacitatea lucrării gliei strămoşeşti.

Pentru a rezista valurilor succesive de migratori, adevărat puhoi demografic, românii au plătit şansa supravieţuirii lor etnice şi culturale prin „retragerea lor din istorie". Aşa se explică de ce au fost privaţi în evul mediu

https://biblioteca-digitala.ro

de o cultură superioară, ceea ce ne-a făcut să receptăm mai multe influenţe din lumea slavă înconjurătoare, altoite în primul rând pe un fond religios. Spre deosebire însă de biserica romano-catolică, care a frânat în Occident procesul de constituire a statelor unitare şi care avea mari venituri în toate statele catolice dirijând atent curentele spirituale, biserica patriarhilor din Orient nu lua dijmă din ţările ortodoxe şi nu se amesteca în viaţa politică internă a lor. În acest context biserica ortodoxă română a constituit un puternic mediu – liant între toţi românii despărţiţi doar politic, în condiţiile în care cultura feudală şi la noi s-a caracterizat printr-un puternic particularism local. Religia fiind miezul ideologic, biserica învăluia orânduirea feudală cu aureola graţiei divine; ea îşi întocmise o ierarhie proprie după modelul feudal şi era în fine cel mai mare dintre seniorii feudali. Dominând spiritual, ajunge să deţină un adevărat „monopol" asupra pregătirii intelectuale, astfel încât cultura însăşi a căpătat un caracter esenţialmente teologic. Ţinând cont numai de aceste lucruri, trebuie înţeles rolul de necontestat azi pe care l-a avut ortodoxismul românesc, deoarece „românii având posibilităţi de instruire prea reduse – Bizanţul însuşi căzuse – lipsiţi fiind" mai ales în Banat şi Ardeal „de un cler superior mai instruit şi de o clasă suprapusă, purtătoare a unei culturi majore proprii, s-au avându-le în prea reduse proporţii, ortodoxia românească a coborât în adâncime, a îmbrăţişat mai multe forme populare, devenind prin aceasta o ortodoxie proprie, componentă a etnicului românesc, care s-a concretizat în ritualuri total deosebite de ale celorlalte religii, dar identice în schimb pe întreaga arie a poporului român... distanţând-o, deosebind-o radical de catolicism sau de protestantism"[1].

Dacă regimul turcesc din Banat sau Transilvania a fost pasiv în faţa diverselor religii, sau chiar a simpatizat puţin ortodoxismul pe care-l vedea opus catolicismului imperial, o dată cu cucerirea austriacă a acestor zone importul de carte românească din Muntenia şi Moldova va suferi oprelişti, culminând în anul 1718 cu ordonanţa lui Carol al IV-lea, care interzicea înfiinţarea de tiparniţe în afara centrelor universitare sau capitalelor de provincii, unde puteau fi uşor controlate de oficialităţi. Putem astfel înţelege mai bine nemulţumirea care cuprinsese şi pe mitropolitul muntean Teodosie, când pericolul „unirii" cu religia Romei iminent fiind, scria la 3 noiembrie 1700 patriarhului Adrian din Moscova că papistaşii „fac multe, nespuse

[1] D. Prodan, *Supplex Libellus Valahorum*, Bucureşti, 1967, p. 81.

https://biblioteca-digitala.ro

cruzimi și cu toată înșelăciunea și viclenia... ca lupii răpitori ascunși în piele de oaie se întrec fără încetare și fără odihnă a amăgi și a aduce în rătăcire adevărata turmă ortodoxă a lui Hristos"[2].

Puternicele legături dintre românii din Dobrogea, Muntenia, Oltenia, Banat, Transilvania, Bucovina și din Moldova nu au putut fi oprite nici o dată. Ele au continuat permanent cu intensitate, vizând mai ales pe românii din teritoriile ocupate de trupele austriece sau otomane. Sate întregi de bejenari ardeleni trec munții, unele oprindu-se de abia în Dobrogea; altele muntene trec în Moldova sau Dobrogea; bănățenii primesc cu ospitalitate numeroși bejenari olteni; după 1775 bucovinenii mențin un strâns contact cu moldovenii și chiar îl extind pe cel cu transilvănenii, iar după 1812 suflul cultural de la Iași și Neamț se face bine simțit peste Prut.

Prin intensa sa circulație, cartea românească a adus o contribuție deosebită la menținerea unității de limbă și conștiință. Conștient de acest lucru, Ion Budai Deleanu se exprima astfel: „Am găsit cu cale a-mi întinde vorbirea și la regiunile învecinate... precum și la România și Moldova, pentru că, de una parte aceste provincii formau Dacia veche, iar pe de alta, așa se aseamănă între sine încât parcă formează o singură țară și că sunt menite pentru un singur popor și pentru o singură domnie".[3] La rândul său, Vasile Pop, într-o „Disertație despre tipografiile românești", sublinia importanța limbii în formarea națiunii, căci „o națiune nu se poate firește osăbi prin munți înalți, râuri mari sau alte hotară politicești"[4]

Ideologia Școlii ardelene a cuprins ideile celor mai valoroase realizări istoriografice de peste Carpați, ca apoi ea să le transforme în idealuri naționale, în cauze politice.

De un minunat patriotism a dat dovadă bucovineanul Doxachi Hurmuzachi (1782 – 1857), care a lăsat în testamentul său, devenit faimos în acele vremuri, un cald apel către fruntașii români: „...să nu uitați că aveți de îndeplinit trei datorii mari și sfinte pentru cari aveți a răspunde înaintea lui Dumnezeu, înaintea oamenilor și a urmașilor voștri. Aceste trei datorii sunt:

---

[2] Ștefan Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, Arad, 1918, p. 300.

[3] C. Daicoviciu, Ștefan Pascu și alții, *Din istoria Transilvaniei*, Ed. Academiei, București, 1961, p. 297.

[4] *Ibidem*, p. 295.

https://biblioteca-digitala.ro

patria, limba şi biserica"[5]. Iată deci din nou subliniată, e drept, mai târziu, la mijlocul secolului al XIX-lea, importanţa limbii şi a religiei strămoşeşti.

Revenind la anii 1700, când în Transilvania a fost în prim plan ofensiva antiortodoxă, „Cronica mănăstirii Silvaşului" se evidenţiază a fi un manifest anticatolic, de un vădit dramatism având unele pasaje cu rezonanţă de blestem popular, şi reflectând de astfel spiritul general de moment al mirenilor:

„Ia aminte ceriule şi voi grăi,
Plângând cu amar mă voi tângui;
Auzi-mi pământule cuvintele
Şi să-mi cuprinzi lăcrimile.
.....
Căci nu va fi spre un folos
Unaţia ce s-au scos,
Ci numai să ne răsnească
De fraţii din Ţara Românească
Şi din Ţara Moldovenească,
Ba încă şi între noi în Ardeal
Să bage pe cel viclean,
Să nu ne mai putem înţelege,
Nici din saşi şi nici din unguri a ne mai alege".[6]

Reflectând şi situaţia politică din zona Europei de răsărit, Ţările Române s-au aflat într-o anumită măsură şi la confluenţa unor influenţe religioase. Presiunile religioase la care erau expuşi ardelenii generau de cele mai multe ori reacţii dogmatice în celelalte două state vecine, foarte adesea prin intermediul cărţii greceşti. Primele cărţi greceşti apărute la noi au aparţinut acestui curent general anticatolic. În 1642, la Iaşi apărea decretul *patriarhului din Constantinopol*, Partenie, îndreptat împotriva catehismului calvinesc atribuit astăzi lui Chiril Luccaris, iar în 1690 în Muntenia apărea o

[5] C. Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina. 1775-1918*, Cernăuţi, 1926, p. 42-43.
[6] Al Rosetti (sub redacţia), *Istoria literaturii române*, vol. I, Ed. Academiei, Bucureşti, 1964, p. 702-703.

https://biblioteca-digitala.ro

polemică anticatolică scrisă de Maxim din Peloponez[7]. O atitudine identică a fost luată de un prim sinod ţinut la Iaşi, în august 1595, cu participarea mitropoliţilor Moldovei şi Munteniei, şi a unor episcopi ruteni şi ucraineni[8].

După realizarea mult apreciatei sale „Cărţi româneşti de învăţătură", care constituie un excelent exemplu de ortodoxism pur, cu acelaşi gând la primejdia calvină Varlaam tipăreşte la Iaşi lucrarea logofătului Eustratie intitulată „Şapte taine ale Bisericii" (1644), care cuprindea probleme de dogmă mult atacate de calvini. Ultima carte, care se răspândeşte şi în Bihor prin copii variante[9], a constituit un izvor de inspiraţie pentru mitropolitul Ţării Româneşti, Ştefan în încercarea sa de a traduce „Mistiric sau Sacrament"[10]. După 1640 primejdia calvină crescuse. Principele Racockzi, el însuşi calvin, acceptă tipărirea „Catehismului calvinesc" (iulie 1640), prima carte tipărită în limba română. Primejdia făcându-se şi mai simţită în lumea greacă şi slavă, se ajunge în 1642, cu învoirea lui Vasile Lupu, la întrunirea unui nou sinod. La Iaşi, vin şi delegaţi constantinopolitani şi cei ai lui Petru Movilă, prieten şi colaborator al lui Varlaam. În urma discuţiilor teologice se pune la punct „Mărturisirile ortodoxe" pregătite de Movilă, carte ce devine o normativă a bisericii răsăritene, concepută fiind iniţial ca un instrument de luptă împotriva catolicismului polonez. Peste trei ani, în 1645, are loc un nou sinod, tot la Iaşi, mai restrâns, dar privind mai îndeaproape problemele româneşti. Varlaam, după ce adunase un „săbor di într-amândouă părţile şi di în Ţara Românească şi di în Ţara Moldovei"[11] pentru cercetarea catehismului racockzian, tipăreşte în acelaşi an la mănăstirea Dealu din Muntenia răspunsul său numit: „Carte care se chiamă Răspunsul împotriva catihismului calvinesc, făcută de părintele Varlaam mitropolitul Sucevei şi arhiepiscopul ţării Moldovei". În predoslovie povesteşte împrejurările care l-au făcut să scrie cartea: merge la Târgovişte „cu trebi domneşti şi a norodului", cunoscându-l astfel şi pe Udrişte Năsturel care îi dă să citească

---

[7] V. Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII)*, Ed. Ştiinţifică, Bucureşti, 1957, p. 538.

[8] N. Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, ed. a-II-a, vol. I, Ed. Ministerului de Culte, Bucureşti, 1928, p. 204.

[9] Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 168.

[10] N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, Bucureşti, 1904, p. 168.

[11] I. Bianu, N. Hodoş, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, vol. IV, Bucureşti, 1903, p. 192.

https://biblioteca-digitala.ro

catehismul, carte „plină de otravă de moarte sufletească", care-l face să simtă „o mare grijă şi multă scârbă au cuprins sufletul şi inima" sa. De aceea consideră răspunsul său ca o „datorie mare", adresându-se mai ales credincioşilor ce „se află în părţile Ardealului" ca unora ce sunt „adevăraţi fii ai sfintei noastre biserici apostoliceşti, iubiţi creştini şi cu noi de un neam Români..."[12]. Într-adevăr, îndemnul moldoveanului a avut ecou. Mitropolitul ardelean Ilie Iorest (1641-1643), care-şi făcuse ucenicia la Putna lângă mormântul lui Ştefan, se alătură curentului iniţiat de Varlaam, plătind în final cu temniţa această opoziţie făcută calvinismului.

Au trebuit să treacă 11 ani de la „Răspunsul" anticalvin al lui Varlaam, ca să apară (deci în 1656) riposta superintendentului calvin Gheorghe Csulay: „Scutul catehismului cu răspuns din Sfânta Scriptură împotriva răspunsului a două ţări fără Scriptura Sfântă"[13]. Este o lucrare destul de seacă în argumentări şi slab redactată.

În urma „unirii" cu Roma activitatea tipografică anticatolică se intensifică. La Iaşi, sub Antioh Cantemir apărea „Tomul iubirii" iar la sud de Milcov, prin învoirea lui Brâncoveanu se tipări „Cartea de lumină", „Mărturisirea credinţei" şi „Învăţăturile creştineşti". În timp ce Brâncoveanu făcea demersuri politice pe lângă Viena, mitropolitul muntean Teodosie, după ce îl mustră pe Atanasie cel ce acceptase compromisul religios propus de Austria, cu ocazia cererii transilvăneanului de-a primi noi cărţi de cult („Triodul" şi „Penticostarul"), folosi ca ultimă metodă excomunicarea. În această perioadă teascurile muntene lucrează din plin: 1698 – seria „Mineelor", „Molitvenic" cu o nouă editare în 1701, „Octoih" – 1700, „Penticostar" – 1701, „Psaltire", „Învăţătură de şapte taine" – 1702 (toate de Buzău), „Molitvele vecerniei" – 1700, „Liturghia" – 1700, „Noul Testament" (reeditare), „Psaltirea" (reeditare), „Apostolul" (reeditare), ş.a.m.d.[14]

Antim Ivireanu viza tot pe ardeleni, inaugurând în 1705 presa de la Râmnic, care s-a remarcat printr-o activitate deosebit de bogată.

[12] I. Lupaş, *Mitropolitul Varlaam al Moldovei*, Cluj, 1935, p. 18-19.
[13] Şt. Meteş, *op. cit.*, p. 283.
[14] N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, Bucureşti, 1938, p. 444-445.

https://biblioteca-digitala.ro

În acelaşi timp circulaţia peste munţi a clericilor creşte. Mulţi „popi rebeli" vin în Principate, obligând pe noii domni fanarioţi să intervină pe lângă imperiali pentru a fi primiţi înapoi în parohiile lor.

Faţă de secolul al XVII-lea, în perioada domniilor fanariote asistăm la o mai mare afirmare a conştiinţei naţionale, sensibil percepută în predosloviile – manifest din unele cărţi apărute acum. În introducerea la întâiul „triod românesc", apărut la Râmnic în 1731, episcopul Inochentie sublinia faptul că „nici într-alte părţi unde se află patria românească nu s-au mai tipărit", iar în 1746 în „Evanghelia" de Râmnic episcopul Climent afirma că, lucrarea prefaţată de el are darul „să lumineze nu numai celor din casă adică din Ţara Măriei Tale (Constantin Mavrocordat – n.n.) ci tuturor celor ce vorbesc limba rumânească"[15]. Mai târziu, în 1815, Naum Rîmniceanu scria mitropolitului din Bucureşti rugându-l ca acesta să-i ceară lui Molnar Pioariu doi – trei învăţaţi care să vină la Râmnic spre a-l ajuta la tipărirea unor cărţi ce aveau să circule „în toate părţile daciceşti"[16].

Cartea românească a fost adesea vizată şi în lunga corespondenţă dintre episcopii de Argeş şi Râmnic (Chezarie şi Iosif) şi negustorul sibian Hagi Constantin Pop.

O încercare de a lua legătura cu oficialităţile Transilvaniei în scopul unor transporturi legale de carte de la Râmnic, o face încă din 1725 episcopul Damaschin, cerând Consiliului de Război austriac să permită trimiterea de cărţi destinate învăţăturii tinerilor (probabil este vorba de „Întâia învăţătură pentru tineri"[17]. Urmaşul său Inochentie va obţine o astfel de aprobare, cunoscându-se la Sibiu un adevărat depozit de carte la un oarecare Dimitrie Moldovan. După moartea acestuia din urmă (1735) depozitul este confiscat de Camera Transilvană, care obţine în jur de 6000 de florini prin vânzarea cărţilor, logic cumpărate tot de ortodocşi[18].

Circulaţia de carte în Ţările Române nu trebuie privită în mod unidirecţional, deoarece Ardealul avea puternice centre de tipărire ca Blajul şi Sibiul, care însă funcţionau pentru ortodocşii uniţi, publicând mai ales

---

[15] M. Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968, p. 87.

[16] Şt. Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XVIII-XX*, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1977, p. 338.

[17] N. Dobrescu, *Istoria Bisericii Ortodoxe din Oltenia*, Bucureşti, 1932, p.59.

[18] *Ibidem*, p.112.

https://biblioteca-digitala.ro

cărţile care în ediţiile lor muntene conţineau elemente schismatice. Se ajunge astfel, ca mitropolitul Ţării Româneşti Filaret, după ce pusese pe picioare tipografia mitropolitană să ceară la 26 martie 1793 domnului oprirea intrării cărţilor din Transilvania „cu numele de ortodoxie", cărţi care purtau după cum pretindea Filaret indicaţia falsă a Râmnicului ca loc de tipărire sau apăreau fără indicaţia locului de tipărire[19].

Se naşte astfel de-a lungul timpului o polemică dogmatică. După ce în 1746 popa Vasile din Ţara Făgăraşului scrie lucrarea polemică „Întrebări şi răspunsuri pentru a treia lege ce s-au izvodit şi s-au numit adică uniia în Ţara Ardealului", în care apără cu zel cauza ortodoxă şi care este trimisă în Muntenia după afirmaţiile autorului, lucrării „Floarea adevărului pentru pacea şi dragostea de obşte" apărută la Blaj în 1750 ce susţine ideea „unirii", i se opune la numai câţiva ani o lucrare de combatere a ei scrisă la Mănăstirea Bistriţa, sau poate la Horezu, Argeş sau Cozia. Poate fi presupus ca autor episcopul de Râmnic, Grigore, sau cineva din anturajul său[20].

Adeseori ardelenii cheamă în ajutor autorităţile din Principate. După cucerirea Olteniei de către Austria (1718), mirenii din puternicul centru ortodox Braşov sunt puşi sub dependenţa episcopiei de Râmnic de la care până în 1739 vor primi un ajutor constant. Şi banului Olteniei Gheorghe Cantacuzino i se vor adresa la 12 martie 1724 pentru susţinerea cauzei lor în faţa generalului austriac Tige. Acelaşi ofiţer superior, pentru ruperea tradiţiilor de legătură dintre Bucureşti şi Braşov, recomanda locuitorilor de sub Tâmpa să nu se mai adreseze mitropolitului Ungrovlahiei „care e în Ţara Turcului", ci episcopului de Râmnic care e „în ţara împăratului nostru"[21]. Nici Grigore II Ghica din Moldova şi nici Constantin Mavrocordat din Muntenia nu vor rămâne pasivi la apelurile înfocate ale braşovenilor, de aceea ambii vor scrie în 1733 generalului Wallia, care după cronica lui Radu Tempea va limita presiunile episcopului unit Inochentie Micu[22].

Continuarea strânselor legături spirituale cu românii de peste munţi, va determina în dese rânduri guvernul ardelean să raporteze Vienei (cum o

[19] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. II, Ed. Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1969, p. 302.
[20] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 75-76.
[21] S. Dragomir, *Istoria Desrobirii Religioase a Românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Sibiu, 1920, p.115.
[22] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 52-54.

https://biblioteca-digitala.ro

face de exemplu în şedinţa din 6 septembrie 1749 de la Sibiu) că „Românii nu doresc mai mult decât dospitura schismaticilor veniţi din Muntenia şi Moldova". Pentru a dovedi cele afirmate, acelaşi raport pomenea despre un preot nou hirotonisit, în scaunul Sălişţii care aducea cărţi din Bucureşti şi citea pretutindeni în popor scrisoarea ţarinei Elisabeta către reprezentantul ei de la Viena (în care se cerea intervenţia diplomatului în faţa guvernului austriac în favoarea ardelenilor ortodocşi), şi diploma domnului muntean de chemare a celor ce vroiau să emigreze la sud de Carpaţi[23]. Această situaţie alarmantă era în general cunoscută de Maria Tereza, de vreme ce la 18 iunie 1747 dădea un rescript prin care interzicea aducerile de cărţi schismatice din Principate, decât cu condiţia unei severe cenzuri făcute de iezuiţi[24]. Pe de altă parte împărăteasa încerca, la această ultimă dată pomenită, prin înfiinţarea de noi şcoli pentru românii uniţi, să izoleze cât mai mult posibil spiritual-cultural pe ardeleni de restul românilor. Maria Tereza preconiza de altfel şi înfiinţarea unei noi tipografii care să concureze şi chiar să ducă la oprirea venirii cărţii din Principate[25]. Mai târziu, în 1768, se ajunge la o dispoziţie oficială pentru oprirea totală a trecerii de carte, iar în 1785 a icoanelor ortodoxe[26].

Eforturile pentru păstrarea credinţei, sunt diminuate începând cu 1760-1761, când generalul Buccov trece la represiuni de o rară duritate. Mai târziu se numeşte pentru prima dată în Transilvania un episcop ortodox sârb. În această situaţie mişcarea de rezistenţă românească va lua forma unui nou suflu spiritual – cultural, ce va cuprinde în maxima sa expansiune întreaga suflare românească. Este vorba de ideologia Şcolii ardelene.

Dintre numeroasele izvoare de peste munţi, care au contribuit la naşterea acestui curent, un loc de cinste i-a fost oferit „Hronicului" eruditului domn moldovean Cantemir, din care este luată ideea originii romane de către Samuil Micu-Clain, Şincai, Petru Maior. Marele interes acordat lucrărilor din Principate a nemulţumit de multe ori puterea de stat. Spre a da un singur exemplu, putem aminti acuzaţia ce i se aducea episcopului Clain (căruia i se

[23] S. Dragomir, *op. cit.*, p. 119.
[24] *Ibidem*, vol. II, p. 295.
[25] N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 62.
[26] V. Lazăr, *Din arhiva fostului corp XII armată austriacă (Sibiu)*, în „Revista Teologică", an XXV (1935), nr. 1-2, p. 62, 64.

https://biblioteca-digitala.ro

intentase un proces la Viena) că ar fi folosit cărți schismatice de peste munți[27].

După cristalizarea ideologiei Școlii ardelene asistăm la un al doilea aspect esențial, și anume începerea unei iradieri în sens opus, adică spre celelalte două țări pe calea circulației de dascăli și învățători. La seminarul din Socola-Iași, format sub influența culturii religioase ardelene, activează un număr considerabil de dascăli veniți din Transilvania și Bucovina.

Alături de munteanul Naum Râmniceanu (ce militează și el pentru demonstrarea originii și unității noastre) întâlnim un alt prelucrător al ideilor ardelene. Emanoil Băleanu, pentru că despre el este vorba, de altfel va fi și un susținător constant al lui Gheorghe Lazăr, cel care a venit la București în 1818 spre a insufla noi potențe culturii naționale[28].

Autorul „Cuvântării asupra limbii românești", identificat de Iorga în persoana boierului Dinicu Golescu, cunoștea eforturile ce se făceau acolo, la nord de Carpați, pentru elaborarea unei gramatici și a unui dicționar al limbii „românești" și pentru aducerea neamului „la starea celor de demult strămoși ai noștri". Dorește o îmbogățire a literaturii poporului său, recunoaște necesitatea neologismelor, dar refuză hotărât să primească inovațiile latine ale scriitorilor ardeleni care schimonosesc limba și o fac să-și piardă și „această puțină dulceață ce i-au mai rămas".

Incontestabil, venirea ardeleanului Gheorghe Lazăr a impulsionat vizibil avântul cultural, cunoscute fiind planurile lui de constituire în Principate a unei culturi românești „cu școale mari, cu biblioteci și cu bărbați învățați". Intenționa de asemenea să pună „toate cărțile școlaricești în bună regulă în limba patriei"[29].

Pe de altă parte conștiința unității românilor se manifestă concret și în modul de tratare a istoriei. Nu vom aminti decât numele lui Samuil Micu-Clain și Gheorghe Șincai ale căror lucrări de istorie cuprind evoluția istorică a românilor din toate cele trei țări. Notabil este și faptul că în „Hronicul" său Șincai se ocupă chiar și de soarta cuțovlahilor[30], iar Clain în „Cartea de rugăciuni" folosește pentru prima dată în istoria tipăriturilor noastre alfabetul latin (1779).

---

[27] N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 59.
[28] *Ibidem*, p. 296.
[29] *Ibidem*, p. 428-429.
[30] *Ibidem*, p. 146, 187.

https://biblioteca-digitala.ro

O nouă dovadă incontestabilă a strângerii relaţiilor spirituale, o constituie „Societatea filozoficească a neamului românesc în mare prinţipatului Ardealului", în a cărei componenţă intrau fără a se numi personal ca membri „preoţi, învăţători, toţi supuşi bisericii răsăritului, doctori, filozofi, istorici şi altă mai învăţaţi la număr!". Ceea ce este semnificativ este faptul că în apelul său (sau „Înştiinţare") adresat înainte de luna mai 1795 românilor din Principate se aduce un omagiu fruntaşilor culturii din Muntenia. Cu aceste cuvinte sunt pomeniţi episcopul Chesarie şi Ienăchiţă Văcărescu: „Că acum se îndeletniceşte Muza acestei limbi să împodobească trofeul minunatului Chesarie cu flori... iar numele tău, Ienache Văcărescu să sapă în epigrama veacurilor ca al lui Anacreon". Societatea îşi propunea difuzarea peste Carpaţi a unei reviste săptămânale de un conţinut variat, fiind destinată „vestirilor filozoficeşti şi moraliceşti"[31].

În condiţiile în care cartea muntenească, în special cea de Râmnic, înregistra o mare cerere la nord de Carpaţi, prefaţa lui Chesarie la „Psaltirea" din 1779 a fost reprodusă în ediţia din 1805 de la Sibiu, fiind recomandată de Ioan Bart cu un semnificativ îndemn („Primiţi-o cu drag, căci după izvodul cel de la Râmnic iaste făcută"), pentru a fi încă o dată reprodusă la Buda în 1808. La rândul său Radu Tempea va trece în prefaţa la „Gramatica" sa din 1797 în rândul celor care au „deşteptat limba românească" şi pe „vestitul Chesarie", iar doi ani mai târziu Paul Iorgovici se va referi într-ale sale „Observaţii de limbă românească" tocmai la paragrafele culese de râmnicean din Enciclopedia franceză, pentru a aduce un puternic argument în sprijinul demonstraţiei sale pe tema romanităţii limbii noastre[32]. Ideile lui Chesarie, cunoscute astfel pe calea predosloviilor, pe care punea mare accent, pot fi depistate în diferite ocazii, cum a fost aceea a predicii lui Sava Popovici din 1792, în faţa mirenilor din remarcabilul centru de rezistenţă ortodoxă care au fost Răşinarii[33].

O dată cu începutul maturizării capitaliste a Ţărilor Române se ajunge la noi încercări de strângeri a contactelor culturale (şi nu numai culturale). Este semnificativă în acest sens „Biblioteca românească" a lui Zaharia Carcalechi, care a putut să apară din 1821, propunându-şi la această

[31] *Ibidem*, p. 270-271.
[32] Al. Duţu, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII*, Bucureşti, 1969, p. 154.
[33] *Ibidem*, p. 155.

https://biblioteca-digitala.ro

dată să informeze pe transilvăneni asupra vieții sociale a românilor de peste munți[34].

În fața puternicei afirmări a conștiinței naționale în plin avânt în ultima parte a perioadei de care ne ocupăm, chiar și unii cărturari neaparținând etnic românilor au fost puternic influențați de această stare de spirit. În Ardeal, grăitor este cazul sasului Daniel Roth care întrevedea un stat daco-român ce urma să cuprindă cele trei țări române[35], iar Dimitrie Philippide publică în 1816 la Leipzig cunoscutele sale lucrări „istoria României" și „Geografia României", opere în care soarta întregii românități este cuprinsă pentru prima dată sub același nume generic de **România**[36].

La reconstituirea ideologică a evului mediu românesc și a complexelor interferențe culturale dintre locuitorii Țărilor Române surori, un foarte pretențios sprijin ne este acordat de către cartea românească. Importanța culturală a cărții este dată de faptul că a fost rezultatul a tot ceea ce a avut mai bun nivelul cultural de atunci, că a reprezentat în chip simbolic, dar și practic, puternicele legături spirituale dintre toți românii. Și bineînțeles că opera tipografică a cerut numeroase sacrificii, multe din ele necunoscute nouă, celor de azi. Amintind numai de unele dintre greutățile întâmpinate dar și de marile necesități culturale ale neamului, Teodosie Veștemeanul scria în prefața „Liturgierului" scos la București în 1680: „nouă jalnic și plânguros lucru este într-atâta micșorare și călcare rodului nostru cestui românesc carele o dată și de ocărât este, cât nice legi, nice un obiceiu întru tot rodul, ce se pomenește astăzi rumâni nu este, ci ca nește nemernici și orbi într-un obor învârtindu-ne, de la streini și de la varvari, doară și de la vrăşmașii rodului nostru, car și se împrumutează și de carte și de limbă și de învățătură"[37].

Numai adăugându-se la acestea tirajul de obicei mic, prețul mare al unui exemplar de carte, care uneori întrecea pe cel al unor moșii, se înțelege mai bine semnificația deosebită a actului de solidaritate colectivă constituit de cumpărarea unei cărți de cult prin participarea materială adeseori a majorității satului. De aceea multe dintre cărțile păstrate până azi cuprind pe

[34] *Istoria României*, Ed. Academiei, 1964, vol. III, p. 1070.
[35] *Ibidem*, p. 1116.
[36] N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 92.
[37] I. Lupaș, *Rolul tiparului în pregătirea unității naționale*, în „Țara Noastră", anul XI (1932), p. 1-2.

https://biblioteca-digitala.ro

filele îngălbenite blesteme, ce s-au voit necruţătoare, pentru acei fără credinţă care furau aceste obiecte de cult. Pentru intensa penetraţie a cărţii pe întregul spaţiu de locuire românească, circulaţia clericilor a reprezentat un scop şi un mijloc. În căutare de carte românească, transportând-o peste graniţele politice strâmte ale ţării respective, reprezentanţii diferitelor ranguri bisericeşti de pe ambele versante carpatice au fost mesagerii nenumiţi ai puternicelor legături spirituale şi de conştiinţă dintre românii de pretutindeni. Sprijinim aceste afirmaţii cu două mărturii contemporane pe deplin edificatoare. În 1678 numărul preoţilor şi diecilor veniţi în Transilvania era atât de mare încât în dieta întrunită în luna octombrie a aceluiaşi an, multe voci nobiliare se plângeau că mulţi dintre popii nou veniţi reuşeau să câştige dreptul de a fi nobil cumpărându-şi pământ[38].

Tot în secolul al XVII-lea când românii trăiau mai departe despărţiţi, ceea ce e drept a dus şi la o mai mare varietate de forme culturale, toate însă pe fond comun pur românesc (viitoarea cultură naţională), mai precis la 1629, patriarhul din Constantinopol amintea principelui Ardealului Gabriel Bethlen (care viza refacerea teritorială a vechii Dacii), **„de legătura de sânge şi de iubire, care deşi într-ascuns, dar în felul cel mai strâns leagă Românii din Ardeal cu locuitorii Ţării Româneşti şi Moldovei"**[39].

Dar, despre întreaga circulaţie de carte românească în evul mediu, se ocupă capitolul următor.

* *
*

[38] Al. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 337.
[39] Şt. Meteş, *Istoria bisericii şi a vieţii religioase...*, p. 146.

https://biblioteca-digitala.ro

CARTEA ŞI MANUSCRISUL, MIJLOC DE MATERIALIZARE A IDEII DE UNITATE CULTURALĂ

Circulaţia de carte este una dintre cele mai interesante şi mai importante aspecte ale istoriei culturii şi literaturii noastre medievale. Analiza atentă a principalelor coordonate geografice ale soartei itinerante a ceea ce a avut mai bun cultura noastră în materie de carte veche, indică principalele artere, de o mare viabilitate, pentru relaţiile culturale interromâneşti, ale căror scopuri şi urmări ne apar astfel şi mai clar conturate. Bogata activitate tipografică a asigurat ţărilor noastre un loc fruntaş în cadrul statelor din Europa de centru şi răsărit. Astfel tiparniţa lui Macarie ocupă cronologic un merituos loc trei începându-şi activitatea după cele chirilice de la Cracovia (1491) şi Cetinje (1493-1496), dar înaintea celor de la Veneţia (1512), Praga (1519), Goražde (1519), Vilno (1525) şi Moscova (1553-1555). Din cele aproximativ 200 de cărţi chirilice realizate în Europa secolului al XVI-lea, 40 apar în Muntenia şi Transilvania[1]. După acest început de la 1508, apar la noi alte tipografii: Sibiu (1529), Braşov (1533), Cluj (1550). Avântul deosebit înregistrat în interiorul arcului carpatic va face ca în timpul întregului secol necesităţile crescânde ale Moldovei, şi mai puţin ale Munteniei, să fie într-o anumită măsură satisfăcute de către teascul ardelean. Tot legată de Transilvania este şi apariţia primei cărţi tipărite în limba română (Sibiu – 1544 – „Catehismul calvinesc"), a cărei existenţă acum nu mai poate fi atestată material. Bazându-se deja pe această tradiţie bogată, centrele tipografice ale veacului următor se întrec între ele prin realizarea unor ediţii de bună calitate. Între aceste centre se remarcă Blaj, Sibiu, Râmnic, Bucureşti, Iaşi, mai puţin Buzău, Rădăuţi, Târgovişte şi Snagov. Foarte activ începând cu episcopul Damaschin, Râmnicul scoate ediţii numai în versiune românească ceea ce explică (alături de nivelul grafic prestat) marea preferinţă a bănăţenilor, transilvănenilor şi bucovinenilor

[1] L. Demény, *Cartea şi tiparul – promotori ai legăturilor culturale dintre ţările române în secolul al XVI-lea*, în „Studii şi materiale de istorie medie", vol. VI, 1973, p. 91.

https://biblioteca-digitala.ro

pentru cartea de Râmnic. De altfel, înfiinţarea tiparniţei la 1705 este strâns legată de noile presiuni religioase ce se făceau peste munţi iar în Banat de continuele tendinţe de deznaţionalizare ale episcopului sârb de Carlowitz.

Nu trebuie să fie surprinzător nici numărul mare de cărţi româneşti apărute în perioada domniilor fanariote. Din cele 483, apărute la nord sau la sud de Milcov, 401 sunt româneşti, numai 50 greceşti şi 32 de diferite limbi. În Transilvania numai Blajul unit a avut 85 de cărţi româneşti, 6 latine, faţă de cele peste 650 apărute în celelalte centre[2].

O deosebită atenţie, de altfel pe deplin meritată, vom acorda prodigiosului tipograf – editor Coresi, aşezat în inima pământului românesc şi a Carpaţilor, la Braşov, care a contribuit prin întreaga sa activitate la punerea mai temeinică a întregului neam românesc sub acelaşi gând şi credinţă, înaintea venirii în Transilvania şi Moldova a gloriosului domn muntean de la cumpăna secolelor XVI şi XVII, Mihai Viteazul.

În ceea ce priveşte manuscrisele, copierea de carte religioasă în spaţiul românesc se continuă într-o adevărată tradiţie, moştenită din generaţie în generaţie. Dintr-o lipsă mai mare de date, circulaţia manuscriselor în secolul al XV-lea şi al XVI-lea este mai greu de reconstituit. Spre exemplificare, în fondul de manuscrise al Bibliotecii Academiei se află un „Octoih" slav (secolele XIII-XIV) ajuns la Caransebeş venind din Moldova, alături de care alte foarte vechi manuscrise româneşti (pergamentul de la Râşnov, fragmentele din „Evangheliar" şi din „Vechiul Testament", „Tetraevangheliarul" pe pergament de la Mănăstirea Neamţ) se constituie ca dovezi ale circulaţiei de manuscris religios, încă înainte de apariţia statelor feudale Moldova şi Ţara Românească[3].

Pentru perioada domniei lui Mircea cel Bătrân interesantă şi plină de roade este activitatea stareţului Nicodim, întemeietorul Tismanei, bine cunoscută de altfel în întreaga lume ortodoxă. Cu toate acestea, relaţiile sale cu domnul ţării vor suferi o schimbare radicală, de vreme ce Nicodim a scris în 1405 pe un frumos evangheliar slavon: „Această evanghelie a scris-o Nicodim în Ţara Ungurească", carte care poartă data celui de al şaselea an de şedere posibilă la ctitoria sa de la Prislop[4].

---

[2] I. Crăciun, *Tiparul la românii din Transilvania*, în „Revista Teologică", anul XXXI (1941), nr. 3-4, p. 11.

[3] Al. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 241.

[4] P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, Casa Şcoalelor, Bucureşti, 1944, p. 152.

https://biblioteca-digitala.ro

Unele manuscrise găsite la Mănăstirea Neamț sau Dragomirna cuprind un „Polieleu" (glorificare în versuri și cântări a Maicii Domnului, cântată la 8 septembrie). Lucrarea în slavonă este semnată de „Kir Filoftei monahul, fost mare logofăt al lui Mircea Voievod". Pentru că cel mai vechi manuscris al acestei opere este cel copiat în 1493, este sigur că logofătul Filos se referă la Mircea cel Bătrân. Lucrarea sa este apoi găsită intercalată în ceasloave, regulamente bisericești și între canoane, ea fiind copiată deseori în Moldova [5].

Printre numeroasele copieri făcute la est de Carpații Orientali se numără și două manuscrise din 1498 care au avut sigur o destinație ardelenească[6]. În plus este semnificativă și reala influență pe care au avut-o cele mai bune realizări în acest domeniu din perioada ștefaniană asupra începutului tipografic la munteni. Asemănarea privește întregul complex de ornamente a „Tetraevanghelului" lui Macarie (1512), semiunciala moldoveană folosită. Cercetătorul Barbu Teodorescu studiind această interdependență stabilește drept punct de reper „Evangheliarul" lui Gavril Uric din 1429 (azi la Oxford).

În Biblioteca publică de stat din Sankt-Petersburg se găsește un „Tetraevanghel" slav din 1471, operă a preotului Dobromir, din timpul domniei lui Radu cel Frumos, realizare munteană ce oglindește în mod evident pătrunderea tradiției cărții manuscrise moldovene. Ornamentarea (frontispiciul, inițialele și literele mari) paginilor de titlu al celor patru evanghelii sunt foarte apropiate sau identice cu cele din cartea lui Uric, din „Tetraevanghelul" din 1493 (azi la München) și din cele trei tetraevangheliare de la Muzeul Istoric Central din Moscova[7]. Este sigur deci că atunci când Macarie și-a săpat singur literele a avut modele de peste Milcov, așa cum Gutenberg în cunoscuta sa „Biblie" de 42 de rânduri imită manuscrisele germane ale epocii.

Și mai important este fenomenul pătrunderii tradiției moldovene în condițiile multiplicării mecanice de carte pe întreaga arie locuită de români, *cărțile macariene ajungând timp de un secol și jumătate și ele în rândul lor* obiect al copierii în cele trei țări române. Tiparul macarian a influențat mai

[5] *Ibidem*, p. 174-175.

[6] M. Berza (sub redacția), *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, Ed. Academiei, București, 1964, p. 30.

[7] L. Demény, *op. cit.*, p. 93-94.

https://biblioteca-digitala.ro

mult tipăriturile chirilice din Ardeal. Exceptând cele două cărţi ale lui Lavrentie Ieromonahul, în secolul al XVI-lea nu a existat nici un tetraevangheliar slavon care să nu fi fost atins cât de cât de modelele lui Macarie. Prima apariţie a tipografiei chirilice din Transilvania, „Tetraevanghelul slavon", scos la 1546 de Filip Moldoveanu la Sibiu, este o reproducere a celui din 1512. Uneori copierea este atât de fidelă încât la prima vedere se pare că Filip a apelat la clişeele din atelierul lui Macarie. Drept mărturie a circulaţiei intense a „Tetraevanghelialului slavon" din 1512 stau şi unele însemnări descoperite pe paginile a două exemplare aflate azi în bibliotecile din Sankt-Petersburg şi Moscova. Conform acestor note, primul era pe la 1560 al Mănăstirii Neamţ, iar al doilea era cumpărat de Lefter şi Ştefana din satul Ciobirciu şi dat bisericii din Malăuţi „în zilele lui Gheorghe Ştefan Voievod" în anul 1657[8].

Cărţi ale lui Macarie au fost descoperite în diferite biserici transilvănene, dar şi în întreaga lume slavă, incluzând aici şi puternicul centru ortodox de la Athos.

Multe din cărţile româneşti aflate astăzi în marile biblioteci europene au circulat iniţial în spaţiul românesc. Unii domni pribegi contribuie şi ei la această mişcare de carte. După cum se ştie, Ştefan cel Mare dăruieşte un „Tetraevanghel" (1473) Mănăstirii Humor, care în 1538, în faţa primejdiei jafului turcesc este trimis peste munţi la Ciceu de către egumenul Paisie[9]. De aici Petru Rareş îl va lua cu sine ca pe un obiect de mare valoare spirituală, dătător de noi speranţe domnului pribeag prin Imperiul Otoman.

Puternicul centru cultural care a fost Blajul, păstrează vechi atestări culturale ale legăturilor cu cei de peste munţi. Dacă la 1939 P.P. Panaitescu descoperea la biblioteca Mănăstirii „Sfânta Treime" „Octoihul" (1510) lui Macarie[10], bine păstrate aici au fost şi diferite copii ale „Învăţăturilor lui Neagoe"[11], operă munteană care la rândul ei atestă, cuprinzând extrase din „Varlaam şi Iosaf", circulaţia acestui roman popular la sud de Milcov,

[8] *Ibidem*, p. 103.
[9] L. Şimanschi (sub îngrijirea), *Petru Rareş*, Ed. Academiei, Bucureşti, 1978, p. 197.
[10] I. Crăciun, *op. cit.*, p. 7.
[11] Al. Lupeanu, *Biblioteca Centrală din Blaj*, în „Boabe de grâu", anul III (1932), nr. 12, p. 617.

https://biblioteca-digitala.ro

deoarece toate cele patru copii manuscrise slave (secolul XV-XVI) cunoscute până acum provin din Moldova[12].

Şi începuturile literaturii juridice în Ţările Române sunt puse sub aceleaşi legături interstatale, deoarece diferitele nomocanoane au circulat dintr-o ţară în alta. În secolul al XV-lea se scriu mai multe: primul la 1451 la Târgovişte, de grămăticul Dragomir pentru Vladislav al II-lea, următorul la 1474 – Ghervasie de la Neamţ fiind mobilizat tot de o poruncă domnească, altul scris la Iaşi în 1495; apoi pentru veacul următor pravilele slavo-moldoveneşti din 1512 (de la Bisericani) şi din 1557 (de la Neamţ). În a doua jumătate a acestui secol se fac şi primele traduceri în limba română ale nomocanoanelor. Dintr-o primă traducere s-au păstrat trei variante: „Pravila Sfinţilor Apostoli" tipărită de Coresi la Braşov între 1570-1580, textul ardelean cuprins în „Codex Negoianus" şi în fine o variantă moldoveană intitulată „Pravila de ispravă a oamenilor şi de toate păcatele şi greşelile" (copie de la începutul secolului al XVII-lea a unei traduceri într-o limbă foarte arhaică şi datând din veacul anterior). Din compararea celor trei texte rezultă că toate derivă din acea primă traducere care nu ni s-a păstrat. Textul moldovenesc constituie prototipul celor trei versiuni, conţinând în plus pasaje omise de copiile ardelene. Deci pravila lui Coresi a reprodus în mare măsură acest text din Moldova[13].

Reala valoare a cărţilor medievale româneşti nu putea să fie ignorată de ungurii şi saşii din Transilvania. Numeroase şcoli transilvănene aveau în biblioteci multe din apariţiile tipografice de peste munţi, acolo unde unii învăţaţi ardeleni în călătoriile lor căutau manuscrise rare. Apariţia umanismului a contribuit la creşterea acestui interes, extins acum şi asupra cărţii greceşti, de vreme ce judele Braşovului, Iohannes Benkner, căuta să achiziţioneze şi astfel de carte pentru biblioteca şcolară din oraş[14].

Un alt moment de mare importanţă în istoria tiparului românesc o constituie apariţia la Sibiu în 1544 a primei cărţi în limba română: „Catehismul luteran românesc". Meşter tipograf a fost Filip Moldoveanul, numit şi Philipus Pictor (Maler), care a mai lucrat o evanghelie slavo-română şi „Tetraevanghelul" slav din 1546, şi care după toate probabilităţile şi-a

[12] Al. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 246.
[13] V. Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, p. 519.
[14] *Istoria României*, 1962, vol. II, p. 1049.

https://biblioteca-digitala.ro

putut aduce litera chirilică de la Dimitrie Liubavici din Târgovişte. De altfel Filip cunoştea bine Muntenia unde fusese de câteva ori ca sol al Sibiului. Catehismul a fost cunoscut desigur în satele din ţinuturile săseşti şi la Braşov unde sfatul oraşului a hotărât la 1559 ca centrul ortodox din Şchei să fie reformat, iar mirenii săi să înveţe noul catehism, dar şi peste hotarele muntoase ale Principatului, din moment ce Pătraşcu cel Bun îl solicita de la braşoveni[15]. Aceştia nemaiavându-l trimit cererea sibienilor care satisfac astfel dorinţa domnului muntean.

Pe ambele exemplare păstrate din „Tetraevanghelul slavon" (Sibiu – 1546) s-au găsit consemnări ale circulaţiei lor în secolul următor: unul poartă semnătura domnului moldovean Gheorghe Ştefan din 1658, celălalt numele boierului moldovean Ciulpan Toma, care a dat pe el trei galbeni[16], fapt ce poate fi pus în legătură cu apariţia stemei Moldovei alături de stema Sibiului, acolo unde acest pictor de biserici şi meşter al slovelor era şi „interpres literarum walachicalium".

La numai un an de la „Catehismul românesc", în timpul lui Radu Paisie reîncepe în Muntenia activitatea tipografică, întreruptă de-a lungul a 33 de ani. Sub conducerea meşterului sârb Dimitrie Liubavici teascul târgovişte an scoate în 1547 un „Apostol", care a avut o ediţie specială pentru domnul vecin, Ilie Rareş, al cărui nume apare şi pe o „Evanghelie slavonă" de mai târziu[17]. Mai mult chiar, singurul exemplar existent astăzi a fost descoperit la Sibiel, în apropierea Sebeşului, iar Nicolae Iorga se găsea îndreptăţit să presupună că Liubavici a stat în Moldova între 1547-1551, cu care ocazie ar fi realizat un „Evanghelariu"[18].

Cel care însă a devenit binemeritat un simbol al propagării spiritului românesc până în cele mai îndepărtate colţuri ale pământului românesc a fost diaconul Coresi. Încetarea activităţii tipografice în Muntenia s-a datorat mutării presei şi a meşterilor (Coresi, Oprea...) la Braşov în 1556, oraş care nu a fost deloc ales întâmplător, de unde va reveni la Târgovişte în 1558 spre a tipări „Triodul Penticostar", capodoperă a artei noastre tipografice. În 1559-1560 se stabileşte definitiv la poalele Tâmpei, continuându-şi trud-

[15] L. Demény, *op. cit.*, p. 103.
[16] *Ibidem*, p. 103.
[17] O. Şchiau, *Cărturari şi cărţi în spaţiul românesc medieval*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978, p. 44.
[18] N. Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti*..., p. 145.

https://biblioteca-digitala.ro

nica-i muncă a cărei mare merit este tocmai răspunderea cu predilecţie la nevoile întreite de carte ale neamului, Braşovul devenind şi punct central cultural pentru români. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea din cele 35 de cărţi bisericeşti pentru români, scoase în Transilvania, majoritatea au văzut lumina zilei în acest oraş. Tipărirea aici mai ales a cărţilor slavone demonstrează că acest teasc era sub protecţia bisericii munteano-moldovene care încă cerea în primul rând cartea de limbă slavonă. Lăsând la o parte „Catehismul" din 1544, atelierul coresian a fost prima tipografie de cărţi în limba română, a fost o expresie materializată a schimbărilor survenite în societatea românească. Apariţia sa nu s-a datorat în primul rând influenţei luteranismului, căci plecarea diaconului la Braşov s-a făcut cu ştirea lui Pătraşcu cel Bun şi coincide cu sosirea în Ţara Bârsei, cu oaste, a domnului fost protector al presei din Târgovişte. Deşi multe din cărţile coresiene au menţiunea de-a fi scoase la „porunca" judelui Benkner, nu se poate închipui un patronaj luteran interesant în sporirea cărţii ortodoxe de limbă slavonă. Principalul mobil al susţinerii presei pare să fie interesul pur material, al magistraţilor saşi, atât de obişnuiţi cu afacerile comerciale prin care Braşovul excela. Adevăratul scop al operei sale ne este dezvăluit în parte chiar de Coresi în „Psaltirea" românească din 1570: „Eu, diaconu Coresi, dacă văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi, rumânii, n-avăm..."[19]. Coresi devine astfel primul care formulează clar **necesitatea tipăririi cărţilor în limba vorbită**. De aceea Coresi se apucă să graveze singur literele şi frontispiciile de care avea nevoie, după aceleaşi modele macariene, cu care realizează la Braşov după 1559 „Întrebarea creştinească" (1559), „Tetraevanghelul românesc" (1560-1561), „Tetraevanghelul slavon" (1562), un „Apostolul" şi o „Cazanie" în limba română, „Psaltirea" (1570). Cu aceeaşi garnitură de litere lucrează şi colaboratori de ai săi, ca diacul Lorinţ şi Călin. Din moment ce tipăreşte numai cărţi ortodoxe, unele dedicate domnilor Ţării Româneşti şi Moldovei şi fără pomenirea primirii acelei „porunci" de la jude, şi este strâns legat de puternicul centru religios şi comercial românesc din Şchei, Coresi nu poate fi decât proprietarul sacului cu unelte şi litere şi al presei. Dintre numeroasele sale lucrări doar două resimt evident presiunile reformei religioase: „Întrebare creştinească" (1560-1561) şi „Evanghelia cu învăţătură" (1564),

[19] I. Bianu, N. Hodoş, *op. cit.*, vol. I, p. 55.

https://biblioteca-digitala.ro

oglindindu-se în acest fel contradicţia ideologică dintre autoritatea orăşenească luterană şi comunitatea ortodoxă română, care de altfel a acordat permanent un sprijin divers diacului Coresi „ot Târgovişte". Coresi a cunoscut şi s-a folosit de întreaga bibliotecă de la Sf. Nicolae, de cei mai pricepuţi dintre clerici cu care a colaborat permanent la traduceri. Numai astfel a putut tipări vechi traduceri maramureşene ale cărţilor bisericeşti, transpuse în graiul sud-ardelenesc, manuscrise din Transilvania de sud sau chiar din Moldova, topite toate în limba locală care a stat la **baza limbii literare până în zilele noastre**.

Nu fără ştirea şi cererea domnilor şi mitropoliţilor de peste Carpaţi, care au trebuit să se adapteze noului suflu al reformei religioase dar mai ales ridicării culturale a unor pături sociale progresiste, au fost realizate diferite cărţi româneşti. Astfel, în prefaţa celei de a doua ediţii a „Catehismului" (1544), din anii 1560-1562 se spune că ea s-a scos cu ştirea principelui „şi cu ştirea episcopului Savei Ţărei Ungureşti" fiind închinată „Sfinţiei Sale Arhiereu i Metropolit Efrem" al Ţării Româneşti[20]; „Evanghelia cu învăţătură" (1581) este tradusă prin bunăvoinţa mitropolitului Ţării Româneşti, Serafim, care trimite manuscrisul slav la Braşov la cererea expresă a judelui Luca Hirschel[21]. Sub acelaşi Serafim se scrie o frumoasă „Evanghelie slavonă", cu chipurile lui Alexandru al II-lea Mircea şi Mihnea Turcitul, care a fost dăruită ulterior de Ieremia Movilă ctitoriei sale bucovinene de la Suceviţa.

O dovadă a cererii crescânde de carte şi a rentabilităţii tiparniţei este scrisoarea noului jude braşovean Hirschel, din 15 august 1582, care cerea judelui bistriţean să înlesnească vinderea susnumitei evanghelii, deoarece apariţia ei fusese aprobată de domnii şi mitropoliţii vecini, şi care cumpăraseră deja un număr mare de exemplare pentru „sădirea cuvântului dumnezeiesc între săracul popor românesc"[22].

Răspunzând cererii lui domnului muntean şi al ambiţioasei sale mame, Chiajna (fiică a lui Petru Rareş) în 1562 „diiaconul Coresi ot Târgovişte" pune în paginile „Evangheliei slavoneşti" stema muntenească,

[20] I. Lupaş, *Rolul tiparului...*, p. 1.
[21] N. Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti...*, p. 152.
[22] L. Demény, *op. cit.*, p. 105.

https://biblioteca-digitala.ro

reproducând însă destul de slab „Evanghelia" apărută sub Neagoie Basarab, la 1512[23].

Din 1573 şi până în 1577, dată după care Coresi nu mai pomeneşte de nici un sprijin, tipărind pe cheltuiala sa, apar alte cărţi slavone ce poartă stema Ţării Româneşti şi numele lui Alexandru al II-lea Mircea şi al lui Mihnea Turcitul. Dacă aceste dedicaţii apar încă de la 1557 („Octoihul mic slavonez" – tipărit de Oprea logofătul şi diaconul Coresi), ele continuă cu: „Tetraevanghelul slavon" (Coresi, Braşov, 1562), „Tetraevanghelul slavon" (Călin, Braşov, 1565), „Octoihul slavon" (diacul Lorinţ, Braşov, 1567), „Întrebare reştinească" (dedicată de Coresi mitropolitului Efrem din Târgovişte), „Sbornicul" slavon (Coresi, Braşov, 1568), „Octoihul" slavon (Coresi, Braşov, 1574), „Psaltirea" slavonească (Coresi, Braşov, 1577), „Triodul" slavon (Coresi, Braşov, 1578), „Tetraevanghelul slavon" (Coresi, Braşov, 1579), „Tetraevanghelul slavon" (Lorinţ, 1579), „Evanghelia cu învăţătură" (1581), „Liturghierul slavon" (Şerban, fiul diaconului Coresi, 1588, Braşov)[24].

Îndemnat de perspectiva câştigului, diacul ungur Lorinţ, fostul ucenic al lui Coresi, capătă un privilegiu de 30 de ani pentru tipărirea de carte pentru români, din partea „Marelui Voevod Batăr Criştov", sub al cărui nume vor ieşi cărţile sale („Evanghelie" slavo-română şi o „Evanghelie" de Bălgrad), care vor mai păstra doar într-un frontispiciu, un corb mărunt ce amintea de tipăriturile pentru domnii de la sud de Carpaţi[25].

În general Coresi nu a schimbat mult din textele vechi, el nu este prin excelenţă un traducător. Îl vedem adesea apelând la confraţii săi din Şchei, gest mărturisit spre exemplificare în „Evanghelia cu învăţătură" (Cazania) din 1581, unde sunt pomeniţi „preuţii de la beseareca Scheilorŭ, de lângă cetatea Braşovului, anume popa Iane şi popa Mihai"[26]. Cazania pare să fie ultima sa operă. Cu un an înainte de moartea sa, în 1582, fiul său Şerban îşi aducea contribuţia la remarcabila realizare tipografică şi literară care a fost „Palia" de la Orăştie. Iată deci cum destinul unei familii a impus în cultura medievală românească numele celui plecat de pe pământurile dâmboviţene.

[23] N. Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti*..., p. 177.
[24] L. Demény, *op. cit.*, p. 100-102; vezi şi Al. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 318.
[25] N. Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti*..., p. 185.
[26] Idem, *Istoria literaturii religioase*..., p. 92.

https://biblioteca-digitala.ro

Setea de carte însă nu era pe deplin satisfăcută deoarece tirajele teascului de la Braşov erau mici, în general de câte 100 de exemplare. De aceea Alexandru al II-lea Mircea şi mitropolitul muntean trimit pe „tiparnicul, diaconul Vlădichii" cu încă patru persoane la Braşov spre a cumpăra o presă şi matriţele necesare[27].

Revenind la literatura juridică, secolul al XVII-lea înregistrează apariţia unor pravile de largă circulaţie în interiorul arcului carpatic. În timp ce „Pravila" lui Vasile Lupu („Cartea românească de învăţături", Iaşi, 1646) este adesea copiată, „Pravila" de la Govora (1640), prima pravilă tipărită în limba română, apărea sub titlul „Pravila acesta ieste direptătoriu de leage, tocmelea sfinţilor Apostoli, tocmite de săboară, către acestea şi a precuvincioşilor părinţi învăţătorilor lumie", la un preţ mare de 21 de „costande de argintu", ceea ce nu-l opri pe mitropolitul ardelean Ghenadie Brad să ceară un număr de exemplare cu semnul său[28]. Tipărită în 1640 de Meletie Macedoneanu, egumen la Govora, care după 1640, când moare mitropolitul din Alba Iulia, Ghenadie, devine el însuşi mitropolit, pravila a cunoscut şi o ediţie cu numele lui Ghenadie, destinată fiind difuzării ei în Ardeal[29], la un preţ de 21 „costande de argint". Pravila a circulat şi în Banat destul de intens, aşa cum ne-o dovedesc, de exemplu, însemnările de pe un exemplar ce se găseşte astăzi în biblioteca V.A. Urechia (Galaţi)[30]. Matei Basarab, contemporanul lui Vasile Lupu va iniţia la numai şase ani după apariţia pravilei moldovene tipărirea la Târgovişte a „Îndreptării legii" (1652), codice de legi care însă, în mare parte, îl va prelucra pe cel din 1646 al logofătului Eustratie, apelându-se la priceperea de traducător a prelatului ardelean Daniil Andrean (Panonianul), contribuţie ce constituie o explicaţie în plus în ceea ce priveşte folosirea pravilei peste munţi, căci numai peste doi ani, Daniil ajunge mitropolit în Transilvania. Iată de exemplu, reconstituirea drumului făcut de un astfel de exemplar, păstrat în biblioteca episcopală din Arad: după tipărire aparţine diacului Radu „fiul popii Vasilie din Aninoasa în zilele lui Io Şerban Voievod" – 1679; la 1784 „Această Pravilă iaste ai lui popa Vasilie din Buduleasa" (aproape de Beiuş,

[27] L. Demény, *op. cit.*, p. 98.
[28] N. Iorga, *Istoria literaturii religioase...*, p. 141.
[29] Şt. Meteş, *Istoria bisericii şi a vieţii religioase...*, p. 150.
[30] C. Feneşan, *Circulaţia cărţilor din sec. al XVII-lea*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai", an XVII (1972), fasc. 1, Seria „Historica", p. 25.

https://biblioteca-digitala.ro

în Transilvania) „ şi ce au legatu popa Mihaiu din Beiuş"; apoi urmează nota popii „Tanasie din Drăgăneşti" (tot lângă Beiuş) şi, în fine aparţine parohului Vasile Papp din Burda (comună din apropierea aceleiaşi localităţi), născut la 1839 şi frate cu episcopul Ioan I. Papp al Ardealului, de la care a rămas în oraş cartea[31]. Pe un alt exemplar, găsit la biserica din Deag, din regiunea Târnavelor stă scris: „Această carte să se ştie că o au cumpărat un ficior anume Dumitru de la Neamţu, în bani gata două sute... în zilele lui Constandin Voievod... leat 7195" (1687). Multe adnotări au fost găsite pe numeroase cărţi de acest fel, ajunse în cursul veacului al XVIII-lea în satele Apusenilor[32]. Mai mult chiar, într-o scrisoare a vlădicăi Blăjean Retnic din 18 iulie 1767, adresată lui Dionisie din Răşinari, se judecă o pricină după „pravila Sf. Părinţi din Ţara Rumânească, în anul 1652 tipărită, cu care şi neuniţii se laudă"[33].

O contribuţie deosebită au adus tipografii munteni plecaţi la nord de Carpaţi. O dată cu sosirea în Transilvania a noului mitropolit Ghenadie, veni şi „dascălu popa Dobre, ce au venit din Ţara Românească de au făcut tipare aici în Ardeal"[34]. Aşezat de superintendentul Ştefan Geley în satul Prisac, lângă Alba-Iulia, Dobre a fost silit să reediteze în 20 de zile (iulie 1640) un catehism calvinesc, care a fost răspândit într-o anumită măsură şi printre românii dintre cele două principate şi care nu peste multă vreme va primi cunoscutul „răspuns" al lui Varlaam.

Buni colaboratori ai lui Simion Ştefan au fost tipografii Ştefan, venit la 1644, şi ieromonahul Silvestru fostul egumen de la Govora, cel ce tipărise „Evanghelia învăţătoare" (1642) şi care a contribuit în mod substanţial la realizarea „Noului Testament" din 1648. În „Predoslovia către măria-sa craiul Ardealului" se precizează că Silvestru, iniţiatorul traducerii, folosise numai o versiune greacă, faţă de restul traducerilor care au recurs şi la izvoare slavone şi latine, cu toate că toţi recunosc că „de cartea cea grecească nu ne-am depărtat", fiind „izvorul celorlalte" versiuni[35]. În cea de

[31] Gh. Ciuhandu, *Ce ni spune o „Pravilă" dela Arad?*, în „Hotarul", an III (1936), nr. 2-3, p. 26-27.
[32] Şt. Sebastian, *Cărţi călătoare*, în „Revista Teologică", an XXV (1935), p. 21-22.
[33] N. Iorga, *Mărunţişuri istorice culese în Ungaria*, Tip. „Poporul român", Budapesta 1904, p. 6 (extras din revista „Luceafărul").
[34] O. Şchiau, *op. cit.*, p. 48.
[35] Al. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 375.

https://biblioteca-digitala.ro

a doua prefaţă „către cetitori", apare foarte plastic cunoscuta comparaţie a cuvintelor cu banii, militându-se astfel clar pentru crearea unei **limbi literare comune pentru toţi românii**. Valoarea deosebită a ideilor din prefeţe, buna prezentare grafică şi excelenta limbă folosită a asigurat „Noului Testament" de la Bălgrad o circulaţie intensă şi o păstrare îngrijită a cărţii.

După închiderea tipografiei bălgrădene, în 1689, domnul muntean Constantin Brâncoveanu trimite proaspătului mitropolit Atanasie Anghel un tipograf iscusit în persoana lui Mihail Iştvanovici care a tipărit la Alba Iulia în 1699 „Bucoavna" şi „Chiriacodromionul" (sau „Evanghelia învăţătoare"), menită a fi „pentru folosul şi luminarea neamului nostru românesc"[36]. Reeditând textul „Cazaniei" lui Varlaam, „Chriacodromionul" reia în mare parte numeroasele itinerarii pe care le-a înregistrat pe întregul spaţiu românesc „Cazania". Pentru valoarea deosebită a cărţii pledează numeroasele procese care au avut loc pentru diferite exemplare. Astfel, în textul găsit la Sibiel (jud. Alba), s-a păstrat o notă, asemănătoare celei făcute pe „Cazania" lui Varlaam de la Lăpuşul Românesc, care atestă judecarea unui proces de acest fel, sub intervenţia directă a protopopului Petru din Sebeş, în anul 1733[37]. În plus, preţul „Chriacodromionului" creşte necontenit: în 1714 la Turdaş se cumpără unul cu peste „14 florinţi", în 1765 la Luduş altul făcea 16 florini, iar în 1764 un exemplar la Orăştie valora 20 de florini[38].

Cea mai largă circulaţie pe întregul spaţiu medieval românesc a avut-o însă „**Cartea românească de învăţătură**" (Cazania) a lui Varlaam, din 1643. Tipărind „cu dzisa şi cu toată cheltuiala lui Vasilie voevod şi domnul Ţării Moldovei", şi cu speranţa că adresându-se „**a toată seminţia românească... dăruind şi noi acest dar limbii româneşti, carte pre limba românească**", Varlaam este primul mare prelat care pune direct problema introducerii limbii române în biserică. Larga popularitate a Cazaniei se explică prin ţinuta grafică, prin introducerea a numeroase pasaje de caracter laic, printr-un bogat conţinut hagiografic, prin folosirea unei limbi-sinteză a normelor limbii române literare din epocă, şi a unui stil simplu şi plăcut.

[36] *Ibidem*, p. 339.
[37] O. Şchiau, *op. cit.*, p. 129.
[38] *Ibidem*, p. 132.

https://biblioteca-digitala.ro

Slavonismele, atât de frecvente în obişnuitele texte religioase, sunt mai rare şi mai bine folosite. Apărută într-un moment de noi presiuni calvine în Transilvania („Cazania" conţine în mod indirect unele învăţături protestante sau catolice), cartea moldoveană a contribuit la lungul, dar inevitabilul proces de apropiere şi cunoaştere între români, şi în ultimă instanţă la dezvoltarea conştiinţei naţionale româneşti. La neobişnuita de mare cerere din partea cumpărătorilor, tipografia ieşeană va răspunde foarte curând printr-o nouă ediţie, dar care va păstra ca o garanţie a calităţii, acelaşi an de apariţie – 1643. Amintirea amănunţită a numeroaselor atestări de circulaţie ar fi în cazul de faţă nepotrivită[39]. Drept urmare spicuim unele cazuri mai semnificative: în 1656 voievodul Gheorghe Ştefan o dăruieşte bisericii din Măceu (Haţeg); o menţiune de pe un exemplar ne arată că a fost cumpărat lângă Cluj la doi ani de la apariţia ei. Pe un altul s-au dat 10 oi şi opt miei[40]. În 1689 mitropolitul ardelean ţinea scaun de judecată în nord-vestul Transilvaniei între satele Lăpuşul Românesc şi Rogozul care îşi disputau proprietatea unui astfel de exemplar. Aceeaşi carte a fost găsită sub numele de „Poucenie de Moldova" în inventarul făcut cărţilor lui Sava Brancovici, după căderea acestuia[41]. În Banat s-au găsit până azi cinci cazanii, ceea ce ne face să presupunem circulaţia mai multora. Pe una din ele, prin adnotări este specificat că a fost iniţial proprietatea şcolii româneşti din Şcheii Braşovului[42]. Şi în Banat „Cazania" va avea o lungă funcţionalitate până în secolul al XIX-lea, ca şi în extremitatea nordică a Principatului, în Bihor şi în Maramureş. În 1647 se cumpăra pentru biserica din Budeşti-Maramureş o „Cazanie" cu 13 florini[43].

Multe zeci de exemplare au fost descoperite în Transilvania cu diverse ocazii de către Nicolae Iorga, Ioan Bîrlea, Atanasie Popa, Valeriu Literat, Florea Mureşan şi alţii.

Dar cartea lui Varlaam s-a răspândit şi prin copii – manuscrise, făcute de diferiţi cărturari sau copişti încă din primii ani de la apariţia ei şi mergând chiar până în secolul al XIX-lea. Încă din 1643 datează copia rămasă bisericuţei din Geaca – Cluj; din 1690 cea de la Salva – Bistriţa-

[39] Vezi O. Şchiau, *op. cit.*, p. 111-120.
[40] *Istoria României*, vol. III, p. 303.
[41] I. Lupaş, *Mitropolitul Varlaam...*, p. 15.
[42] C. Feneşan, *op. cit.*, p. 25.
[43] Şt. Meteş, *Istoria bisericii şi a vieţii religioase...*, p. 369.

https://biblioteca-digitala.ro

Năsăud, Petrişor – Cluj, din 1696, Fughiu – Bihor, din 1738, Cupseni – Maramureş, din 1847, ş.a.m.d.[44] Cu atât mai mult pare astfel normală folosirea cărţii lui Varlaam în diferitele texte de predici (15 ediţii după Florea Mureşan) tipărite mai târziu cu preponderenţă la Râmnic şi Bucureşti, dar şi la Bălgrad. În aceeaşi ordine de idei „Chiriacodromionul" (1699) de la Alba Iulia, este după spusele lui Ioan Lupaş „cea mai deplină expresiune a unităţii româneşti prin colaborarea evenimentului din Moldova cu cel din Transilvania" (efortul material al lui Atanasie, protopopului Gheorghe Dăianu şi al lui Ştefan Raţ), alături de contribuţia tipografică a lui Iştvanovici, plecat cu voia lui Constantin Brâncoveanu[45].

În condiţiile istorice ale secolului al XVII-lea, în cadrul circulaţiei de carte au fost vizate în special Transilvania şi Banatul deoarece acestea aveau nevoie şi de un astfel de sprijin în permanenta lor luptă de păstrare a religiei majorităţii româneşti. Se întâmplă însă ca şi unii ardeleni să facă daruri de acest fel. Toma Catinaş dăruieşte în septembrie 1634 pentru pomenirea sa o evanghelie mănăstirii Neamţ, probabil existând destule alte cazuri neconsemnate istoric[46]. În danii de cărţi au excelat însă Cantacuzinii şi Brâncoveanu. După sfinţirea lui Sava al III-lea în Muntenia, Şerban Cantacuzino dăruieşte noului mitropolit de Bălgrad mai multe cărţi din care azi cunoaştem: „Evanghelia" din 1682 şi „Apostolul" din 1683 (dăruite bisericii din Alba Iulia), „Evanghelia" ajunsă la Tilişca şi cea ajunsă la Straja şi, în fine, „Apostolul" şi „Evanghelia" din Daia[47].

La 1 mai 1683 Gheorghe Brancovici dăruieşte din Bucureşti o evanghelie, primită de la Şerban Vodă, bisericii din Veştem (lângă Sibiu), ca preoţii de aici să-l pomenească pe „răposatul Sava mitropolitul Ardealului"[48].

Mihai Cantacuzino dăruieşte o evanghelie bisericii din Ghiriş, iar stolnicul Constantin Cantacuzino se remarcă în acest sens prin „Penticostarul" dat bisericii din Recea (Făgăraş) şi prin „Triodul" din Berivoiul mic[49], pe care se poate citi şi astăzi însemnarea următoare: „Triod, carte de slujba sfintei adevăratei bisearici Răsăritului, a pravoslavnicilor

[44] O. Şchiau, *op. cit.*, p. 113.
[45] *Ibidem*, p. 114.
[46] Şt. Meteş, *Istoria bisericii şi a vieţii religioase...*, p. 281.
[47] *Ibidem*, p. 258.
[48] *Ibidem*, p. 242.
[49] Idem, *Şerban – Vodă Cantacuzino şi biserica românească din Ardeal*, 1915, p. 51.

https://biblioteca-digitala.ro

creştini, o închină şi o dă dumnealui Constantin Cantacuzino Vel Stolnic bisearici româneşti"[50]. Brâncoveanu obişnuia să dea cu ocazia ungerii unui nou mitropolit ardelean daruri şi cărţi. În Ţara Făgăraşului dă bisericii de lemn din Sâmbăta de Sus un „Octoih", iar egumenului Ioan, de loc din Pojorîta-Suceava, un „Octoih" şi o „Biblie"[51].

La Sfântul Ioan Botezătorul „din Măji" din Suceava, Evanghelia greco-romană a lui Antim are însemnarea lui Nicolae Costin însuşi, că această carte, trimisă de Brâncoveanu chiar, ginerelui său Constantin Duca, la 1694, a fost dată de domnul moldovean lui Costin, care la rându-i o donează unei biserici moldovene[52].

Satul transilvănean Perjani este un alt beneficiar, primind o „Evanghelie" din 1697 de la un fecior de logofăt muntean, care plătise pentru ea trei lei şi jumătate[53]. Uneori adnotările de pe cărţi sunt adevărate biografii a lucrărilor respective. De exemplu, pe un „Minei" de Buzău din 1698 semnalat la biserica greco-ortodoxă din Timişoara, sunt scrise următoarele: „Această carte... cumpăratu-o am eu, robul lui Dumnezeu, Neculai Coj, feciorul lui Misco, ce au fost căpitan de sârbi, şi o am dat de pomană la biserica noastră, ce au făcut tată-mi eu în Târgovişte... Şi o am cumpărat eu de la Sfânta Episcopie de la Buzău în zilele prealuminatului Domnii Ioan Constantin Brâncoveanu Basarabă – Voevod, de la leatul de la facerea lumii 7207" (1698)[54].

Un „Antologhiu" brâncovenesc pe care cumpărătorul îl detaliază astfel: „Mineaiu Mare cu Oftoih şi cu obştă, cu Evanghelii şi cu toate podoabele bisericii celei sufleteşti împodobit", era plătit de călugărul-preot Ioasaf din Transilvania, de la mănăstirea Daia, „cu bani gata" menindu-l după moartea sa fiului Apostol şi în lipsa lui „fraţilor mei care se află în ţara Moldovei, popa Petre, la târg la Bacău, alt frate mai mic, în ţara Muntenească, lângă Bucureşti, popa Ursachie".[55] Iată deci un exemplu

[50] N. Iorga, *Activitatea culturală a lui Constantin Vodă Brâncoveanu şi scopurile Academiei Române*, Bucureşti, 1914, p. 9.
[51] *Ibidem*, p. 10.
[52] *Ibidem*, p. 12.
[53] *Ibidem*, p. 10.
[54] P.P. Panaitescu, C.C. Dumitrescu, *Însemnări din cărţile bisericeşti din Timişoara*, în „Revista istorică", anul VIII (1922), p. 201-202.
[55] N. Iorga, *Activitatea culturală*..., p. 11.

https://biblioteca-digitala.ro

edificator în ceea ce privește strânsele relații pe care le aveau cei plecați de acasă cu cei rămași în Ardeal.

Sugestiv pentru eforturile depuse în scopul păstrării unității de credință este și ajutorul dat vlahilor balcanici (în număr de cca. 11.000, așezați în secolul al XVII-lea în Croația, formând așa numita „Vlahie mică") în 1650 de Vasile Lupu, mitropolitul Varlaam, boierii țării și episcopii de Roman, Rădăuți și Huși, care fac o danie de 5000 de asprii mănăstirii Lipovina. La rândul lor, Ștefan-vodă (fiul lui Vasile Lupu), apoi Dabija-vodă și boierul Drăguț sunt amintiți drept ctitori ai mănăstirii Opovode de pe muntele Fruscagora[56].

În 1676 se înregistrează momentul când întâlnim un nume nou, memorabil al literaturii medievale. Este anul când Dosoftei tipărește binecunoscuta sa „Psaltire în versuri", care alături de lucrarea sa „Viața și petrecerea sfinților", circulă intens la vest de Carpații Orientali. Aici, psaltirea a fost copiată și mai mulți psalmi versificați au intrat în literatura populară ardeleană[57]. Notițele de pe marginea foilor unui exemplar ne relevă soarta acestuia: „Ac(e)asta carte o au cumpărat-o popa Neculaiu... în zilele Dukii Vodă l(ea)t 7190 u Iasî"; ajunge în Muntenia, pomenită fiind „a sfintei mănăstiri ot Dîlgopol", și în final ajunge în Banat[58]. Din „Viața și petrecerea svinților" (Iași, 1682-1686) textul vieții sfinților Constantin și Elena a fost copiat (ms. rom. nr. 339, Biblioteca Academiei Române) la sfârșitul secolului al XVII-lea, după toate probabilitățile de un muntean, ținând cont de particularitățile fonetice muntenești apărute[59]. Cea mai veche prelucrare a acestei legende este făcută în „Mineiul lunii Mai" (Buzău 1698) sub același titlu ca și în cartea lui Dosoftei, ca în 1737 episcopul Damaschin s-o reia din cartea buzoiană într-un „Antologhiu" de Râmnic, care la rândul său inspiră pe ieșeni (1755 și 1806)[60]. Un exemplar al „Vieții sfinților" era dăruit în 1684 mănăstirii muntene Tismana[61].

---

[56] Șt. Meteș, *Istoria Bisericii și a vieții religioase...*, p. 200.
[57] *Istoria României*, vol. III, p. 303.
[58] C. Feneșan, *op. cit.*, p. 23.
[59] I. Ștefănescu, *Legendele despre Sf. Constantin în literatura română*, în „Revista istorică română", an I. (1931), fasc. III, p. 267.
[60] *Ibidem*, p. 267-272.
[61] I. Corfus, *Însemnări de demult*, Ed. Junimea, Iași, 1975, p. 184.

https://biblioteca-digitala.ro

Pe lângă ceea ce au reuşit să lase după ei, domnitorii noştri, în materie de carte sunt tot atât de demni de amintit şi prin ceea ce intenţionau să facă şi nu au reuşit în grelele timpuri în care au domnit. Matei Basarab, spre exemplu, intenţiona să retipărească „cărţile bisericeşti de rit oriental" pentru trebuinţele Moldovei, Bulgariei, Serbiei, Herţegovinei, Rusiei, Traciei şi Macedoniei până la Sfântul Munte, după cum se arată într-o scrisoare de la 10 august 1637 a catolicului Francisc Marcanich[62]. De numele lui Şerban Cantacuzino se leagă memorabilul moment al tipăririi integrale a Bibliei, în 1688, operă a unui colectiv din care se remarcă fraţii Greceanu, carte scrisă într-o limbă deja bine închegată, înzestrată cu o mare capacitate de expresie, calităţi care i-au asigurat o largă circulaţie în Muntenia, Moldova, Transilvania şi Banat. Apariţia Bibliei are loc însă sub Constantin Brâncoveanu, versurile la stema ţării ale lui Radu Greceanu fiind dedicate noului domn, dar păstrându-se menţiunea că ea s-a făcut „cu îndemânarea" lui Şerban. Cartea, dăruită „neamului românesc" avea menirea, după patriarhul Ierusalimului, „...ca să lumineze celor din casă... românilor, moldovenilor şi ungro-vlahilor"[63] (ardelenilor). Şi tipăriturile brâncoveneşti erau menite unor astfel de scopuri fiind „spre folosul de obşte al neamului românesc"[64].

Biblia din 1688 este prima tipărire integrală a acestei cărţi în limba română. Fraţii Greceanu folosind vechea traducere a lui Milescu, „Palia" de la Orăştie, unele părţi ale „Bibliei" tipărite de Coresi, „Noul Testament" (1648), „Psaltirea" în proză şi „Parimiile" lui Dosoftei, „Evanghelia" (1682) şi „Apostolul" (1683) – ambele de Bucureşti, au contribuit la dezvoltarea limbii literare, ceea ce a asigurat lucrării o putere mare de circulaţie. Au contribuit la acest succes stolnicul Constantin Cantacuzino, ca ultim revizuitor, şi grecul Ghermano de Nisa. Pentru execuţia tipografică este chemat din Moldova fostul ajutor al lui Dosoftei, Mitrofan, pe care înaltul prelat moldovean îl făcuse episcop de Huşi[65]. Mai mult de un secol, până la

[62] I. Lupaş, *Începuturile domniei lui Matei Basarab şi relaţiunile lui cu Transilvania*, Bucureşti, 1933, p. 9.
[63] S. Dragomir, *Relaţiile Bisericii româneşti cu Rusia în veacul XVII*, în „Analele Academiei Române", seria II, tom XXIV, Bucureşti, 1911-1912, p. 289.
[64] I. Bianu, N. Hodoş, *op. cit.*, vol. IV, p. 323.
[65] N. Iorga, *Istoria Bisericii Române...*, p. 406.

https://biblioteca-digitala.ro

1795 când apare o nouă „Biblie" la Blaj, cea de la 1688 este singura folosită în toate ținuturile românești. De aceea traducătorii de la Blaj, Samuil Micu-Clain și Bobb, o urmăresc în toate părțile sale bune, îmbunătățind-o.

În cadrul circulației clericilor ca purtători de cultură, o contribuție deosebită la promovarea legăturilor culturale din secolul XVIII au adus tipografii. În Moldova numele tipografului și gravorului „Grigorie Stan Brașoveanul" apare pentru prima dată în „Ceaslovul" de Rădăuți (1745), ca autor al lucrării. Inițial plecase din București, unde învățase acest meșteșug cu Barbu Bucureșteanu, pe care-l ajută la înființarea tipografiei rădăuțene în 1743 – 1744. După tipărirea cărții amintite, Grigorie se întoarce la București, lăsând în locul lui pe „Sandu sin Ieremia" din Iași. Astfel, între 1774-1750 Barbu și Grigore tipăresc la mitropolia Țării Românești o „Cărticică de rugăciuni", un „Liturghier", un „Orologhion", o „Psaltire", un „Ceaslov", un „Orologhion mic", un „Ceaslov slavonesc" și o „Evanghelie cu Evanghelistar". În 1755 brașoveanul nostru apare la Iași, chemat de mitropolit spre a reface împreună cu Sandu tiparnița de acolo. De aici, începând cu 1755 și până la 1766 vor ieși 12 cărți. Alt transilvănean, Ioan Simeonovici scoate tot la Iași, între 1753 și 1754 un „Penticostar" și un „Molitvelnic", iar Mihai Brașoveanul, în 1777 un „Ceaslov"[66]. Dacă unii ardeleni învață acest meșteșug la București, ca Dumitru Lăcătuș din districtul Chioarului (jud. Satu Mare) pe la 1760-1765[67], întâlnim mulți munteni activând intens la nord de Carpați. Dimitrie Pandovici pleacă de la Râmnic la Blaj, inițial fiind trimis de mitropolit în 1740 în Transilvania pentru a aduce matrița de tipografie. În 1747 începe activitatea la Blaj, rânduind vechea tiparniță a mitropoliei de Bălgrad mutată aici. Dumitru Râmniceanu (poate Pandovici), în anul 1756, tipărește la Blaj o „Învățătură creștinească prin întrebări și răspunsuri", iar Petru Râmniceanu Papavici editează în același loc între 1765 și 1807 nu mai puțin de 17 lucrări. Se crede totuși că trăiește numai până la 1777, deoarece în restul cărților gravurile semnate de el puteau fi folosite și după posibilul său deces. În 1765, „Evanghelia" apărută tot la Blaj cuprinde numele lui „Sandu tipograful de la Iași... i Petru Râmniceanu Papavici cu Ioanu Râmniceanu". Sandu mai apare ca gravor în alte cinci cărți începând cu anul 1767 – apărute la aceeași tipografie. În schimb, la Sibiu apare la sfârșitul secolului doar „Radu din Sfânta Episcopie

[66] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 109-110.
[67] Șt. Meteș, *Emigrări românești...*, p. 175.

https://biblioteca-digitala.ro

a Râmnicului", autor a patru cărţi[68], iar la Râmnic, în „Liturghierul" din 1733 se menţionează numele preotului „Ivan Făgărăşanul"[69].

Dintre aceşti neobosiţi susţinători culturali nu trebuie însă să uităm şi pe aceea care de multe ori în anonimat au făcut ceea ce nu puteau face meşterii tipografi: copiştii. Răspândiţi uneori în cele mai îndepărtate şi sărace sate ei au adus o remarcabilă contribuţie culturală.

Ieromonahul Agaton din Iaşi copiază în 1717 un „Strastnic" în Siumugiu – Bihor"[70]; ieromonahul moldovean Varlaam copiază un „Triod" slavo-român în Sibiel între 1716 - 1717[71], iar preotul zugrav Vasile, de aceeaşi origine, termină de scris în 1718 un „Liturghier" şi un „Strastnic" în satul Gârbo (Sălaj)[72]. Ştefan Moldoveanul activează între 1736-1742 în Vinţu de Jos – Alba, Dragomireşti-Maramureş, părţile Turdei şi Braşov, cu un total de cinci manuscrise; „Pepelea Timotei diiacu ot Moldova" apare pe un „Antologhion slavon" al bisericii din Borşa-Maramureş[73]. Legătorul de cărţi din Moldova, activ în Maramureş, Ioniţă Voiţa copiază în 1766 la Crăceşti o „Evanghelie" de Iaşi (1762), în Deseşti leagă un „Antologion" de Rădăuţi[74], iar în Călineşti leagă un „Ceaslov" de Iaşi[75], urmat de încă patru legări de manuscrise.

Copiştii ardeleni veniţi în Moldova se remarcă şi ei prin activitatea lor. Andrei Braşoveanul copiază un „Octoih mic" în 1768[76], călugărul Ioanichie copiază tot un „Octoih" la Mănăstirea Humor (1775)[77], iar în 1793 alt „Octoih" este reprodus la Mănăstirea Agapia de arhimandritul Eustatie Popovici din Abrud[78].

---

[68] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 110-111.
[69] *Ibidem*, p. 109.
[70] G. Ştrempel, *Copişti de manuscrise româneşti până la 1800*, vol. I, Bucureşti, 1959, p. 115.
[71] *Ibidem*, p. 261.
[72] *Ibidem*, p. 266.
[73] I. Bârlea, *Însemnări din bisericile Maramureşului*, Bucureşti, 1909, vol. XVII, din colecţia „Studii şi documente" a lui N. Iorga, p. 36.
[74] *Ibidem*, p. 81-85.
[75] *Ibidem*, p. 70.
[76] G. Ştrempel, *op. cit.*, p. 5.
[77] *Ibidem*, p. 126.
[78] *Ibidem*, p. 183.

https://biblioteca-digitala.ro

Din Țara Românească în Ardeal întâlnim pe Ioan Magistrator stabilit în Poiana Sibiului, între 1763-1765 copiind un „Octoih mic", „Iertăciuni la morți", „Cele zece porunci", „Cele șapte păcate de moarte și cele șapte faceri de bine" și „Învățătură pravoslavnică cu întrebări și răspunsuri", ultima după o broșură scoasă la București prin 1725-1730 pentru sprijinirea ortodoxiei transilvănene. Pe un manuscris al bisericii din Rășinari se arată a fi copiat de „p(o)pa Constantin Mihailovici din patria Ungrovlahiei" în 1781[79].

În Banat, la începutul secolului al XVIII-lea, sunt cunoscuți moldovenii „Agaton Moldoveanul Ot Iași" și dascălul „Vasile Sturze Moldoveanu", care copiază de la 1693 până la 1717, 12 cărți cunoscute până azi[80], iar din Gorj sosește la Strediște diaconul Vasile Alexievici Loga, venit în fruntea de 50 de familii. La Brebu ajunge să copieze un „Miscelaneu" Marcu Romanescu în 1773[81].

Tot grație activității unor neobosiți copiști, dar de această dată necunoscuți, s-au păstrat până în zilele noastre în Ardeal unele vechi scrieri istorice din țara vecină de la est de Carpați. Pe vremea lui Engel un manuscris al cronicii lui Ureche se găsea la Blaj iar un altul la biblioteca episcopală orădeană[82]. La 19 aprilie 1803 sasul Eder scria istoricului german despre Clain, care urma să vină curând la Viena, cu care ocazie îi aducea „pe Miron (Costin – n.n.) și alte ajutoare de acest fel". În aceeași scrisoare Eder recomanda pe parohul din Bălcaciu, Towächer, care „are multe lucruri despre Valachia", ca și pe medicul Andreas Wolf din Sibiu, fostul primar al Iașului[83]. Tot la Blaj, la Mănăstirea Sf. Treime, pe un manuscris stă scris: „Acest Hronic (al lui Cantemir –n.n.) prefăcându-l l-am scris precum se vede eu Constantin robul lui Dumnezeu și dascăl al școlii românești din Blaj.... 1757"[84]. Este vorba de Constantin Dimitrievici din Ariceşti – Romanați. În 1730 episcopul Inocențiu Micu cumpăra de la Viena un alt manuscris al

[79] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 116-117.
[80] V. Molin, *Copiști moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea*, în „Mitropolia Banatului", an XIV (1964), nr. 4-6, p. 211.
[81] G. Ștrempel, *op. cit.*, p. 203-204.
[82] N. Iorga, *Mărunțișuri istorice...*, p. 46.
[83] *Ibidem*, p. 53.
[84] Al. Lupeanu, *op. cit.*, p. 617.

https://biblioteca-digitala.ro

„Hronicului" aflat astăzi la biblioteca Filialei Academiei din Cluj[85].

Copiile şi manuscrisele unor corifei ardeleni au ajuns şi ele peste munţi. N. Iorga a descoperit între hârtiile boierului Gologoveanu, al cărui fiu învăţase la Sibiu, părţi dintr-o copie, foarte îngrijită, a cărţii lui Şincai, iar printre autorii cărţilor aflate în posesia unei familii botoşănene pe la 1840, se găsea şi „Petru Maioru"[86].

Constantin Brâncoveanu, continuând politica tradiţională a lui Cantacuzino, a susţinut mai departe efortul cultural făcut până atunci în Muntenia, deoarece foarte multe opere au trecut hotarele politice ale Ţării Româneşti, cu precădere în Ardeal şi Banat: „Evanghelia" (Bucureşti, 1682), „Evanghelia" (Snagov, 1697), „Mineele" (Buzău, 1698), „Molitvenicul" (1699), „Triodul" (1700), „Octoihul" (Buzău, 1700), „Penticostarul" şi „Psaltirea (1701), „Apostolul" din 1704, „Antologhion slavon" (1705-1706), „Octoihul" (Râmnic, 1706) şi cel din 1712 de la Târgovişte şi în fine „Molitvenicul" din 1713[87]. La acestea se adaugă şi traducerea unor lucrări anticatolice din greacă în română şi tipărite la 1699: „Manual împotriva schismei papistaşilor" (Snagov) şi „Pravoslavnica mărturisire" (Buzău)[88].

Secolul al XVIII-lea înregistrează o şi mai mare bogăţie de carte pe întregul spaţiu românesc, şi deci, urmare firească, o circulaţie mai intensă.[88bis] Dintre tipografiile epocii cea mai merituoasă activitate o prestează Râmnicul ale cărui cărţi se ridică la un înalt nivel de limbă, erudiţie şi grafică. Aşa se explică penetraţia cărţii de aici până în localităţi de extremă ale Banatului, Petrovaselo (Iugoslavia, Evanghelie – 1746), în nord-vest la Beba şi Cenadul Mare, peste Mureş în Nădlag şi Ghiula[89]. Mare căutare în Banat au „Evanghelia" şi „Cazania" din 1748 (găsite în 45 de exemplare), „Antologhioanele" (în 32 de biserici găsite) şi „Mineele", în care Râmnicul a excelat prin realizarea celor 24 de serii de minee. În rest

[85] C. Daicoviciu, Şt. Pascu şi alţii, *op. cit.*, p. 291.
[86] N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria*, Bucureşti, 1915, p. 99.
[87] N. Iorga, *Activitatea culturală...*, p. 9.
[88] *Istoria României*, vol. III, p. 278.
[88bis] Ca exemplificare, pentru judeţul Suceava, cf. O. Mitric, *Cartea românească veche în judeţul Suceava. Catalog*, Suceava, 1992, vol. I, p. 10-13 (cu bibliografia anexă) şi p. 45-46.
[89] V. Molin, *Aria de răspândire a cărţii de la Râmnic în Banat în secolul al XVIII-lea*, în „Mitropolia Olteniei", an XVI (1964), nr. 11-12, p. 861.

https://biblioteca-digitala.ro

tipografiile de la Iaşi, Târgovişte, Neamţ, Blaj, Sibiu, Buda şi Carlovitz nu sunt reprezentate în Banat decât superficial în comparaţie cu Râmnicul.

În Bucovina din cele relatate de S.Fl. Marian[90] rezultă că în cadrul tipăriturilor nemoldovene predomină tot Râmnicul. La biserica Adormirea Maicii Domnului (Câmpulung) s-a găsit un „Molitvenic" din 1768; bisericii Naşterea Maicii Domnului din acelaşi oraş aparţine „Triodul" din 1761 şi „Penticostariu" din 1767. La aceasta din urmă s-a găsit şi o „Cazanie" românească de Bucureşti (1768), centrul de tipărire, care după Ioana Cristache-Panait a avut întâietate (faţă de Râmnic), în penetraţia de carte în Transilvania. În acest scop se dă exemplul „Evangheliei învăţătoare" din 1732, găsită în 51 de exemplare până la data lucrării autoarei, a „Evangheliei" din 1723 cu 41 de exemplare şi a celei din 1760 cu 34 de exemplare, a „Liturghiei" din 1741 (14 cazuri), a „Mărgăritarelor" din 1746 (20 de semnalări), a „Penticostarului" din 1726 cu 37 de exemplare. Din cele opt ediţii de cazanii găsite în satele ardelene, se impune tot cea de Bucureşti cu 37 de menţionări, apărută în 1768. Tipăritura de Bucureşti pătrunde până şi în satele mici, izolate şi sărace. Un exemplu concret este cel al vechii biserici de lemn din Someşul Rece (jud. Cluj), care are şase manuscrise de la sud de Carpaţi, din care cinci provin din Bucureştii anilor 1743-1782. La biserica din Trestia (jud. Hunedoara) din cele opt cărţi munteneşti jumătate sunt de provenienţă bucureşteană (tipărite între 1746-1774), iar cea din Vălişoara are din şapte cărţi apărute în Ţara Românească, cinci ieşite din aceeaşi reşedinţă.

Multe din aceste cărţi ca şi cele de Râmnic, devin obiectul copierii de către transilvăneni; unii învaţă după ele. „Penticostarul" de Bucureşti (1768) al bisericii din Moieciu de Sus (jud. Braşov) are următoarea notiţă: „Am scris eu dascălul Bucur când învăţam copii în casa părintelui popii lui Tişcă, de la Moieciu de Sus, leat 1776"[91].

---

[90] S.Fl. Marian, *Inscripţiuni de pe manuscripte şi cărţi vechi din Bucovina*, Suceava, 1900, p. 69-74.

[91] I. Cristache-Panait, *Tipăritura bucureşteană din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene*, în „Glasul bisericii", an XXX (1972), nr. 11-12, p. 1233-1234. Pentru tiparniţa de la Târgovişte, vezi eadem, *Tipărituri târgovişteni, din al XVIII-lea veac, în sate transilvănene*, în *Târgovişte, cetate a culturii româneşti*, Ed. Litera, Bucureşti, 1974, p. 205-211, unde se pot consulta şi alte studii interesante legate de cartea veche românească.

https://biblioteca-digitala.ro

Zone de mare densitate pentru centrele muntene sunt Satu Mare, Bihor, Banat, Maramureş, Haţeg şi Ţara Oltului. În Maramureş, Ion Bârlea află în 1908 75 de tipărituri bucureştene, număr fără îndoială ce nu reflectă (ca şi în restul cazurilor) decât pierderile şi distrugerile la care au fost supuse vechile noastre cărţi[92]. În Ţara Haţegului, după cercetările lui Liviu Patachi s-au găsit 120 de cărţi aparţinând toate celei de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea[93]; iar în Ţara Oltului, Valer Literat găseşte în 30 de biserici peste 130 de apariţii ale aceluiaşi secol[94].

Semnificativ este şi faptul că **în Moldova cartea de Bucureşti este mai răspândită decât cea de Neamţ**[94bis].

O activitate mai prodigioasă o are însă centrul de la Iaşi, în urma căreia se pot semnala unele apariţii de cărţi în Banat şi mai ales în Transilvania de nord şi de est. De exemplu la biserica din Săpânţa (Maramureş) din cele nouă tipărituri de peste munţi, şapte aparţin anilor de după 1715, prin centrele: Bucureşti, Râmnic, Buzău dar şi Iaşi şi Rădăuţi.

Interesant este şi faptul că în aceste vremuri, mai circulă şi tiparniţele. La 1 septembrie 1721, mitropolitul Daniil scriind preotului Radu Tempea din Braşov, reieşea faptul că un ieromonah, Dionisie, lăsase la preotul Ioan din Făgăraş (care tipărise la Râmnic, în 1733, un „Liturghier") o tipografie, probabil din încredinţarea lui Antim Ivireanu. Se spunea că „tipografia n-a fost nici a lui Antim, nici a lui Dionisie, ci a fost a domnului şi a ţării şi a Mitropoliei". Daniil îl ruga s-o scoată de la acest preot şi să i-o trimită, scuzându-se în acelaşi timp că n-a putut să-i trimită, cum îi ceruse braşoveanul, 12 „Molitvelnice" şi două „Octoihri", căci neavând octoihuri îi trimite 14 „Molitvenice", nou tipărite[95].

Un caz şi mai deosebit este cel semnalat de Virgil Molin. Într-o scrisoare a episcopului de Roman, Leon Gheuca, către Inochentie I de Huşi, din 25 septembrie 1775, se spune: „Ioan legătorul de cărţi, om al sfinţiei sale fratelui Chezarie, episcop de Râmnic, fiind trimis aici cu cărţi bisericeşti şi

---

[92] B. Teodorescu, *Circulaţia vechii cărţi religioase de Bucureşti (1508-1830)*, în „Glasul Bisericii", an XX (1961), nr. 9-10, p. 880.

[93] L. Patachi, *Cărţi vechi religioase din ţara Haţegului pe o listă din 1857*, în „Mitropolia Ardealului", an IV (1959), nr. 7-8, p. 522-539.

[94] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 98.

[94bis] Vezi în O. Mitric, *op.cit.*, statistica tabelului de la p. 22.

[95] *Ibidem*, p. 51.

https://biblioteca-digitala.ro

poftindu-mă ca să-i dau voie să le vânză cui ar trebui în eparhia mea, au şezut de astă primăvară până acum aice, în Roman, de-au legat cărţile ce erau dezlegate şi au şi vândut cui a vrut să cumpere; şi fiindcă are carte de la fratele Chezarie şi către sfiinţia ta, ca să-i dai voi să vândă cărţi şi la eparhia sfinţiei tale şi vrând acum să vie, n-am lipsit a înştiinţa şi eu sfinţia ta"[96]. Iată deci o legătorie ambulantă, având dotarea necesară legării cărţii după gustul şi potenţa economică a fiecărui cumpărător. În plus, din această metodă se economisea spaţiul şi se micşora greutatea de transportat.

De multe ori asistăm la adevărate eforturi pentru procurarea de carte. Preotul Filip din Călineşti – Maramureş notează, pe un „Antologhion" de Râmnic, din 1737, că „de şapte ani amu umblat în Ardeal pentru aceasta..." şi că „Dumnezeu să nu-i piarze ostiniiala". Preţul fusese de 40 de florini, sumă foarte mare pentru acele vremuri. În 1777, preotul Teodor din Vişeul de Jos, aduce din Moldova un manuscris cu „Vieţile sfinţilor", ascuns într-un car cu peşte[97]. În aceste circumstanţe, deşi existau şi unele riscuri, are loc totuşi şi un comerţ cu carte. Pe un „Penticostar" de Râmnic (1785), de la fosta Mănăstire Poiana, o notă marginală ne spune că: „Acest Pinticostar l-au cumpărat eu drept taler 12, bani gata în mâna lui Ion Ungureanul ce purta cărţi de vânzare 1794". Pe o „Psaltire" (Braşov, 1807) găsită la Valea Trăisteni (fostul judeţ Lăpuşna) stă scris: „Această psaltire easte cumpărată di căpitanu Postică din Târgul Iaşului, di la porta mitropolitului, la anul 1807"[98]. Vânzări erau făcute şi de călugării care circulau foarte mult. În 1730, Simion Notarul „din şcoala de la Râmnic" vinde în Sebeş Alba preotului Gheorghe un „Liturghier" de Bucureşti; diacul Ştefan din Moldova aduce în 1734 un „Octoih slavon" în manuscris de la Mănăstirea Humor la biserica Borşa, Maramureş[99]. Şi negustorii bănăţeni evitau de cele mai multe ori vămile păzite, ca acel Gheorghe din Jebel (Timiş) care făcea dese drumuri la Râmnic cu diferite comenzi ale conregionarilor săi[100].

---

[96] V. Molin, *O legătorie de cărţi a Râmnicului ambulantă, activând prin eparhiile din Moldova*, în „Mitropolia Olteniei", an XVII (1965), nr. 5-6, p. 421.

[97] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 91-92.

[98] D. Balaur, *Biserici în Moldova de răsărit. Judeţul Lăpuşna (1928). Însemnări de pe cărţi româneşti de slujbă bisericească care au trecut Prutul*, în „Biserica Ortodoxă Română", an LII (1934), nr. 3-4, p. 197.

[99] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 91-92.

[100] V. Molin, *Aria de răspândire...*, p. 862.

https://biblioteca-digitala.ro

Nu ne propunem mai departe să amintim foarte numeroasele cazuri de cumpărări sau danii de carte, ce se găsesc în literatura de specialitate ci doar vrem să subliniem câteva mai semnificative. În 1722, un „Octoih" de Bucureşti (1720) este cumpărat „de la legătorul de cărţi din Colţea, de Dumitru din Sibiel" pe când învăţa carte la dascălul Staicu şi la preotul Călin.

Printre cărţile ce pătrund mai mult în Maramureş se numără şi „Catavasierul" cumpărat în 1768 de Timotei Bora (Maramureş) din Hârlăul Moldovei[101].

Episcopul de Roman, Pahomie, după cei nouă ani de episcopie, pleacă în Rusia, în 1716, de unde va dărui în 1724 Mănăstirii Neamţ cărţi munteneşti: un „Mărgărint, poucenie rumânească", „Biblie rumânească", un „Mineiu mare, bun, din Ţara Muntenească" şi „12 Meneia din Ţara Muntenească, carile le-au dat Măria Sa Nicolae Voevod (Mavrocordat – n.n.), Mănăstirii Neamţului cari am trimis pe Mihail de le-au dus"[102].

În dorinţa de a avea un cler cât mai luminat, Constantin Mavrocordat, domnind a doua oară în Moldova (1741-1743) controlează atent nivelul cultural şi moral al clericilor apucându-se „de capul preoţilor să-i înveţe carte". Aduce din Muntenia acele cărţi mai trebuincioase pentru slujbă, poruncind episcopiilor să urmeze exemplul celor de la sud de Milcov, spre a înfiinţa şi ei tipografii[103]. Astfel, cronica atribuită lui Ienache Kogălniceanu ne spune că vodă „poruncit-au de-au adus şi cărţi pe-înţeles din Ţara Românească, căci în Moldova nu se află Evanghelii, Apostoli şi Leturgii"[104]. Aceste eforturi au dus la începutul efemerei tipografii de la Rădăuţi (1744-46).

Un aspect interesant îl relevă cererea vlădicilor sârbi din anii 1761 şi 1765 pentru tipărirea de broşuri, de care, normal, au beneficiat şi românii din Banat şi Transilvania. Arhiepiscopul de Caroviţ, Nenadovici, cere Râmnicului „Pravila de rugăciuni a sfinţilor sârbi", iar „Îndreptarea păcătosului cu duhul blândeţelor" apare la Iaşi, fiind opera episcopului Vichentie de Timişoara[105].

[101] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 90-91.
[102] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti...*, vol. I, p. 53-54.
[103] *Ibidem*, p. 368.
[104] *Istoria României*, vol. III, p. 533.
[105] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 111.

https://biblioteca-digitala.ro

În ceea ce priveşte circulaţia de carte peste Prut preţioase date ne oferă un studiu al lui P. Constantinescu-Iaşi din 1929[106]. Mitropolitul Bănulescu, de origine năsăudeană, întemeietorul seminarului de la Chişinău (cu o catedră de limbă română) şi al unei tipografii mitropolitane (cu material şi meşter tipograf de la Neamţ) de o mare funcţionalitate în timp (1814-1833), va edita în 1815 o primă carte, o „Liturghie", la a cărei traducere se va folosi şi de ediţiile româneşti de până atunci. Peste patru ani apărea „Biblia" de la Petersburg, după modelul celei de la Blaj (1795), la a cărei corectură a lucrat arhimandritul Varlaam Cuza, egumenul Mănăstirii Dobrovăţ (Vaslui)[107].

După anul 1821, când la Chişinău apărea „Tipicul", copie fidelă după exemplarele româneşti, mitropolitul Ţării Româneşti, Grigorie al IV-lea Miculescu, era exilat de către ocupanţii ruşi, în Basarabia, de unde va scrie succesorului său Neofit să-i trimită pentru necesităţile românilor de acolo, opt titluri de carte totalizând 440 de exemplare[108].

După ruperea rusească a Basarabiei de Moldova, procesiunile anuale de la Suceava (ziua Sfântului Ioan cel Nou) şi de la Iaşi (ziua Sfintei Paraschiva) erau folosite pentru procurarea de carte. Un şi mai mare rol l-au avut însă desele pendulări păstoreşti ale mocanilor, care au fost un important factor de circulaţie de carte. Numeroasele mănăstiri basarabene au păstrat mai departe un valoros fond de carte veche românească. Numai la biblioteca mănăstirii Curchi (fostul judeţ Orhei) autorul sus-menţionatului articol a găsit 36 de cărţi apărute înainte de 1812 în Muntenia şi Ardeal şi 50 după această dată, incluse fiind aici şi cele ieşite la vest de Prut[109]. Lăsând la o parte aspectul pur numeric, care poate fi şi mai puţin corect cunoscut din cauze obiective, din foarte numeroasele apariţii de carte semnalate de autor[110], după calculul nostru, pentru perioada 1682 (începând cu „Evanghelia" de Bucureşti) – 1699, au fost menţionate patru titluri de carte de Bucureşti, două de Buzău şi unul de Snagov. Între 1700 şi 1749 apar 11

[106] P. Constantinescu-Iaşi, *Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în Basarabia sub ruşi*, în „Revista Societăţii Istorio-arheologice bisericeşti din Chişinău", vol. 19 (1929), p. 176-218.
[107] *Ibidem*, p. 180-181.
[108] *Ibidem*, p. 182.
[109] *Ibidem*, p. 190.
[110] *Ibidem*, p. 208-218.

https://biblioteca-digitala.ro

titluri de Bucureşti, şase de Râmnic şi trei de Buzău; între 1750-1799, 24 de Bucureşti, 23 de Râmnic, şase de Blaj şi două de Sibiu, iar între 1800-1821, nouă de Blaj, nouă de Sibiu, şapte de Braşov, cinci de Bucureşti şi unul de Râmnic. Se poate astfel uşor remarca ascendenţa centrului oltean în cursul secolului al XVIII-lea, real concurent al celui bucureştean, ca apoi, de la începutul veacului al XIX-lea să predomine centrele ardelene. Legăturile culturale dintre românii moldoveni despărţiţi de vicisitudinile istoriei ne sunt în parte prezentate de larga prezenţă de carte de la Iaşi şi Neamţ peste Prut. Între 1812 şi 1821 tipografia de la Neamţ trimite 14 titluri, iar cealaltă cinci.

Un aspect aparte al circulaţiei de carte este reprezentat de cea a cărţilor populare. Conţinutul lor profan, atmosfera de epocă cuprinsă, frumoasele pilde pe care le conţineau, faptul că unele dintre ele criticau nedreptăţile sociale, au fost tot atâtea motive pentru a fi preţuite pretutindeni în popor. „Alexandria", a cărei cea mai veche copie manuscriptă aparţine lui Ion Românul din Sânpetru, încorporată fiind în „Codicele Neagoeanus" (1620), are o mare răspândire în cele trei ţări, fiind chiar tipărită în 1700 sub Brâncoveanu, pe banii negustorului Apostol Manu[111]. După Anton Maria del Chiaro ea s-ar fi tipărit în 1713 în atelierul lui Antim Ivireanul. Continuitatea textului pare să fie dovedită. Ediţia din Sibiu (1794) a lui Petru Bart, prima ediţie ale cărei exemplare se cunosc până azi, urmăreşte îndeaproape traducerea copiată la 1620[112].

O mare popularitate cunoaşte romanul popular „Varlaam şi Ioasaf", originalul fiind tradus de Udrişte Năsturel din rusă. Ideile sale ajung să influenţeze destul de mult viaţa monahală. La Hurez chipurile lui Varlaam şi Ioasaf sunt pictate pe zidul bisericii, iar la Mănăstirea Neamţului sunt zugrăvite chiar toate episoadele principale ale romanului[113]. Mulţi dintre cei ce se călugăreau luau astfel de nume.

Prin grija lui Ivireanu se tipăreşte la Snagov în 1700 „Floarea darurilor"[114], superioară vechii traduceri din greacă, fapt care îi asigură în plus o circulaţie şi mai intensă. Tradusă tot din greacă în vremea lui Brâncoveanu, „Viaţa lui Esop" (sau „Esopia") a fost copiată în 1703 de

[111] N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, vol. I, Bucureşti, 1974, p. 283.
[112] Al. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 488.
[113] N. Cartojan, *op. cit.*, p. 303.
[114] *Ibidem*, p. 259.

https://biblioteca-digitala.ro

Costea, dascăl din Șcheii Brașovului[115], alături de povestea persană „Istoria Sindipii filozofului", a cărei traducere tot din greacă fusese făcută la sud de Carpați în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Tot cu această ocazie Costea copie și o traducere a unui „Gromovnic", făcută tot în Muntenia. Uneori o serie de legende din aceste lucrări pătrund în tradiția populară sau chiar în lirica cultă a epocii. Spre exemplificare, din „Fiziolog" pătrunde în popor legenda despre turturica care, rămasă fără soț, nu se mai așează pe lemn verde și nu mai bea apă limpede, legendă care apare și în „Învățăturile lui Neagoe" și „Evanghelia învățătoare" de la Dealu (1644)[116]. Asemenea legende au putut să circule tot timpul, ceea ce explică multitudinea variantelor în care există până azi și larga lor răspândire. În secolul al XVIII-lea de cea mai mare circulație se bucură „Alexandria", „Floarea darurilor", „Archirie și Anadan", „Esopia" și „Pildele filozoficești", pe care le considerăm cele mai concludente exemple. Anul 1783 înseamnă pentru această ultimă carte menționată, data republicării lor simultane la Râmnic (de Grigore Râmniceanu) și la Sibiu (cu ajutorul lui Radu Râmniceanu). În 1795 apare din nou la Sibiu și cu ajutorul celor grupați în „Societatea filozoficească...", despre care s-a mai amintit, după cum presupune Alexandru Duțu, ținând cont de raportul ce poate fi stabilit între programul acestei societăți și cărțile apărute în Transilvania în perioada 1795 – cca. 1815. Edițiile din 1713 și 1783 sunt copiate de meșteri din toate Țările Române, o copie a ediției lui Antim (1713) fiind realizată la nord de Carpați în 1773, iar alta fiind făcută la 1745 de un caligraf moldovean[117]. În 1775 este semnalată o nouă copie lângă Brașov, iar în 1764, Simion din Hiatfălău, copiază tot „Pildele", după ce copiase și „Floarea darurilor".

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, sub influența reeditărilor de la Râmnic, Iași și Sibiu, copierea acestor „Pilde" se întețește: pe la 1778-1791 logofătul Ioan, în Transilvania; în 1785, Alexandru Batcu, la Iași; altul era transcris la București de logofătul Teodorache[118].

Din cele 25 de manuscrise cunoscute (10 scrise în Muntenia, opt în Moldova și șapte în Transilvania (trei sunt copiate la începutul secolului al

[115] *Istoria României*, vol. III, p. 279.
[116] N. Cartojan, *op. cit.*, p. 241.
[117] Al. Duțu, *op. cit.*, p. 49.
[118] *Ibidem*, p. 51.

https://biblioteca-digitala.ro

XVIII-lea, 17 la sfârşitul lui, iar cinci la începutul veacului următor). Rezultă astfel că spre sfârşitul secolului al XVIII-lea „Pildele filozoficeşti" au înregistrat cea mai mare căutare.

Unele din cele 15 manuscrise din secolul XVIII ale „Poveştii lui Archirie şi Anadan", păstrate în Biblioteca Academiei, aduc indicii ale aceleiaşi preocupări de copiere: unul era scris în 1708 în satul Budac (Maramureş); altul la 1717 de dascălul Petre de la mănăstirea munteană Aninoasa[119]. Multe din cărţile populare au avut destine asemănătoare cu cele de cult. Pe un exemplar din „Floarea darurilor" proprietarul, un negustor bucureştean de mărgele, a făcut însemnări legate de unii domni munteni. În urma unui naufragiu în drumul său spre Constantinopol este nevoit să-l vândă cu 2 taleri unui copil de casă al lui Sterie Căpitanul din Cerneţ, pentru ca nu peste mult timp să ajungă în Dobrogea, la Babadag, unde era citit ocazional de diacul Statie din Huşi[120].

* *
*

Stemele unite pe lucrarea Istoria sfântă a lui Alexandru Mavrocordat, Bucureşti, 1716.

[119] Al. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 723.
[120] O. Şchiau, *op. cit.*, p. 51-52.

https://biblioteca-digitala.ro

ÎNVĂŢĂMÂNTUL MEDIEVAL - FACTOR DE UNITATE A POPORULUI ROMÂN

În ce priveşte evoluţia raporturilor culturale pe calea învăţământului, ele au urmat în timp aceeaşi linie ascendentă ca şi cea a relaţiilor culturale în general. Într-o epocă în care cultura, sub cele mai diverse aspecte ale sale, era un apanaj al bisericii, într-o lume ortodoxă în care pelerinajul luase destulă amploare, învăţământul laic a început să-şi spună cuvântul de abia o dată cu apariţia noului mediu de cultură al oraşelor. Şi aceasta a fost doar începutul. Până atunci însă, purtătorii de lumină ai cărţii au fost clericii de diferite pregătiri şi ranguri ecleziastice, dintre care numeroşi, circulând peste hotarele ţării de naştere, au contribuit şi pe această cale la o şi mai mare omogenizare culturală a ţărilor române. Fiind nevoiţi să lăsăm la o parte numeroasele situaţii când nu mai putem, din lipsă de informaţii, decât să bănuim că în activitatea multora dintre cei plecaţi într-una din ţările române vecine şi-au făcut loc şi preocupări pedagogice în cel mai larg sens al cuvântului, vor fi consemnate în primul rând cele mai semnificative cazuri.

Dubla asuprire la care erau supuşi românii din Transilvania s-a manifestat în chip evident şi în cultură. Dezvoltarea şcolilor româneşti, ca şi a întregii culturi româneşti de acolo, a fost frânată prin diferite modalităţi de către oficialităţi şi mai ales de către biserica catolică. Unele şcoli au putut să apară şi să funcţioneze în cadrul mănăstirilor ortodoxe care, adeseori, au beneficiat de ajutorul material al domnitorilor de peste munţi. Asemenea şcoli de limbă slavonă vor fi existat pe lângă mănăstirile maramureşene Ieud, Peri, Vad, legate de centrele culturale moldovene, în regiunea Someşului la Scorei (lăcaş cu danii de la Mircea cel Bătrân), în Ţara Făgăraşului, şi la Prislop.

Aşezat în inima geografică a pământului românesc, bătrânul dar prosperul Braşov, ale cărui vechi tradiţii în cadrul învăţământului nostru sunt cunoscute, a putut înregistra şi conserva documentar încă din secolul al XVI-lea frumoase gesturi de ajutoare din partea conaţionalilor vecini.

După ce clădirea şcolii de slavonie de pe lângă biserica Sf. Nicolae din Şchei este refăcută cu ajutorul lui Vlad Călugărul şi Neagoe Basarab, la 1598 vechea şcoală românească din Braşov se adăposteşte într-o clădire

https://biblioteca-digitala.ro

nouă de piatră ridicată prin ajutorul material al fostului domn moldovean Aron Tiranul, aflat în surghiun la castelul din Vinţ. În arhiva oraşului au rămas până în vremurile noastre documentele care au ţinut evidenţa cheltuielilor făcute cu această ocazie, printre care se menţionează şi reparaţiile bisericii amintite.

O altă bună iniţiativă, de această dată nematerializată din cauza lăcomiei celor de la biserica Sf. Treime din Braşov, a avut-o învăţatul boier muntean Grigore Brâncoveanu.[1] Retras aici din cauza revoluţiei din 1821, lasă prin testament doi ani mai târziu ca o parte din averea sa să fie folosită la înfiinţarea unui gimnaziu cu şase clase (şcoală de nivel mediu). Mulţi dieci de slovenie, folosiţi adesea în corespondenţa cu celelalte state româneşti, au învăţat carte în cadrul şcolii de pe lângă biserica Sf. Nicolae.

Şi mai bine este cunoscută generozitatea şi priceperea pedagogică a transilvănenilor, români, maghiari sau germani, dintre care unii au profesat în ţările vecine. Astfel, înfiinţând gimnaziul de limbă latină de la Cotnari în 1561, Despot vodă a avut grijă să-l aducă pe profesorul german Ioan Sommer, autorul celor 15 elegii „De clade Moldavica" şi al lucrării despre „Viaţa lui Iacob Heraclide Despotul Moldovei", exemplu urmat la 1655 de Gheorghe Ştefan, care va aduce la şcoala de la Trei Ierarhi, pe Simion Dascălul, viitorul interpolator al cronicii lui Ureche.

Un nume citat uneori este cel al diacului Toader din Feldru (Năsăud). Acesta a învăţat carte la Suceviţa şi Humor, devenind preţuit ca dascăl de boierii moldoveni. O scrisoare din iunie 1635 a lui Pătraşcu Ciogolea din Calafindeşti (Suceava), mare logofăt al lui Vasile Lupu, către birăul din Bistriţa aminteşte de Toader: „Să ne trimiţi pe acest diac... pentru că ne-au fost şi mai înainte vreme om al nostru... că avem cuconi să ni-i înveţe"[2]. Era vorba acum, probabil, de nepoţii marelui logofăt. De la Teodor, de altfel şi bun orator, ne-a rămas primul discurs funebru românesc rostit la înmormântarea „jupânesei Ciogoloaie", discurs luat ulterior ca model în Moldova şi în Transilvania, unde Papiu Ilarian în găseşte într-o copie din *1688*.

---

[1] A. Mureşianu, "*Şcoalele naţionale centrale*" şi *liceul „Andrei Şaguna" din Braşov*, în *„Boabe de grâu"*, anul IV (1933), nr. 4, p.194 şi 196.

[2] Şt. Meteş, *Istoria bisericii şi a vieţii religioase a românilor din Ardeal şi Ungaria*, vol. I, Arad, 1918, p. 277.

https://biblioteca-digitala.ro

Cu scopul de a deveni grămătic pleacă în Moldova Oprea Almănuţ, fiul văduvei Stanca din Sălişte. Aceasta, făcându-şi testamentul, arată că fiul său „şi-a luat partea de moştenire ce i s-a cuvenit, când a plecat în Moldova să înveţe carte". Actul se întocmea la 28 noiembrie 1651[3]. Cu câţiva ani înaintea acestuia, tot la o mănăstire moldoveană, studia unul dintre fiii preotului Toma din Năsăud, după cum reiese dintr-o epistolă adresată unor prieteni din Bistriţa de către egumenul mănăstirii Voroneţ, Partenie[4]. În dese cazuri tinerii ajung în Moldova la învăţătură lăsând acasă părinţii îngrijoraţi. Aşa s-a întâmplat şi cu Moise, fiul preotului Gheorghiţă din Borşa-Maramureş, după care plângea mama lui, în timp ce tatăl său îl ruga pe egumenul de la Dragomirna „să îl primeşti lângă tine şi să-l înveţi carte că-i bon la fere"[5].

O contribuţie menţionabilă au adus-o şi călugării iezuiţi. După căderea lui Vasile Lupu şi alungarea profesorilor kieveni de la şcoala domnească din Iaşi, la 1645-1646 se înfiinţează un seminar în urma activităţii conventului catolic al iezuiţilor din acest oraş şi a acelor „părinţi iezuiţi din Transilvania" care au venit în acestă provincie pentru a ridica o şcoală la Iaşi[6]. După căderea conducătorului curuţilor unguri, Francisc Racoczy al II-lea, numeroşi partizani de-ai săi s-au refugiat la răsărit de Carpaţii Orientali. La începutul anului 1711 Constantin Brîncoveanu intervenea la Viena pentru iertarea unuia dintre ei, Mihai Mikes, care îşi duce fiul „pentru învăţătură în evlavie şi litere" la iezuiţii din Iaşi[7]. Fără îndoială că şi ceilalţi pribegi unguri au făcut la fel. Uneori aceşti călugări se ocupau şi cu educarea odraslelor domneşti. Este cazul beizadelelor lui Constantin Mavrocordat, care, de altfel, susţinea pe membrii acestui ordin catolic din oraşul său de reşedinţă (Carol Peterffy, iezuiţii Andreas Patay,

---

[3] Al. Rosetti (sub redacţia), *Istoria literaturii române*, vol. I, Edit. Academiei, Bucureşti, 1964, p. 344.

[4] N. Iorga, *Documente româneşti din Arhivele Bistriţei*, partea I-II, Edit. Librăriei Socec & Comp., Bucureşti, 1899-1900, vol. I, p. 55.

[5] *Ibidem*, vol.II, p. 98.

[6] C.C. Gherea, *Din trecutul culturii muzicale româneşti*, Edit. muzicală a Uniunii Compozitorilor din R. P. R., Bucureşti, 1965, p. 129.

[7] N. Iorga, *Francisc Racoczy al II-lea întemeietorul conştiinţei naţionale ungureşti şi românii*, în „Analele Acad. Rom.", Seria II, Tom. XXXIII, Mem. sect. ist., nr. 1, p. 16.

https://biblioteca-digitala.ro

Gheorghe Szegedy...) şi care purta corespondenţă cu Iona Szegedy, directorul colegiului din Cluj şi cu supriorul din Braşov Iosif Türk[8].

Tot spre şcolile din Moldova, pe la 1650, veneau chiar unii fii de ţărani, cunoscut fiind faptul că învăţământul de la est de Carpaţii Orientali cunoscuse un avânt deosebit încă din vremea lui Vasile Lupu. Astfel a procedat Letea Pătruţ, care pleacă prin 1760 la o mănăstire spre a învăţa carte, la fel ca şi Datcu şi Ion Popa din Crihalma[9]; după zece ani de învăţătură la mănăstirea Ilişeşti (Suceava), Atanasie din Sîngeorz ajunge în districtul Rodnei pentru a învăţa mai departe; în 1750 în părţile Năsăudului apar călugării Samuilă şi Ion al Bardului originari din Feldru, care, după ce învăţaseră în Moldova, dăscăleau copii de prin sate; iar dintr-un protocol din 1724 al magistratului Bistriţei rezultă că popa Herţa din Mocod a trimis doi copii la învăţătură la preotul Teofan din Baia (Suceava).

Emigraţia transilvănenilor spre Moldova şi Bucovina (despărţită de trupul ţării la 1775) antrenează cu sine mulţi învăţători. Astfel între 1744-1778 în zece sate bucovinene se stabilesc 14 învăţători şi trei diaconi[10]. Dese valuri de bejenari (mai ales din zona de nord-est a Transilvaniei) culminează cu cele din 1761 şi 1764, fiind determinate cu precădere de către răscoalele grănicereşti de la Năsăud. Sate întregi pribegesc în Bucovina, conduse fiind de cele mai multe ori de preot, dascăl sau primar. Prin recensământul iniţiat de către austrieci în anul 1778, este atestată activitatea unora dintre ei în unele localităţi ale actualului judeţ Suceava: Iacob Sterciuc (din Măeran-jud. Bistriţa-Năsăud) şi Maftei a Popi (din Ilva Mare - jud. Bistriţa-Năsăud) în Botoşana, Grigore Creţul (din Ilva Mare) în Bălăceana. Contemporani cu ei sunt şi dascălii ambulanţi Covrig şi Teodor Tălpărar la Mănăstioara, Grigore Dumitrescu Benedict la Siret[11], Ioan Dascăl la Zahareşti şi Simion Ungurean la Vicovul de Jos[12]. Noua administraţie, sensibilă la schimbările demografice apărute în Bucovina, consemnează pentru anii 1781-1782 venirea aici a peste

[8] *Ibidem*, p. 28.
[9] M. Păcurariu, *Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Ţara Românească*, p. 124.
[10] St. Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XVIII-XX*, p.173.
[11] L. Ureche, *Situaţia învăţământului românesc în Bucovina în perioada administraţiei militare austriece (1775-1786)*, în „Suceava - Anuarul muzeului judeţean", nr. 4 (1977), p.134-135.
[12] Ion I. Nistor, *Bejenari ardeleni în Bucovina*, în „Codrul Cosminului", anul II-III, Cernăuţi, 1927, p. 282 şi 504.

https://biblioteca-digitala.ro

3200 de suflete. Maximul acestui fenomen pare să fi fost, după afirmația unui raport austriac de mai târziu, între anii 1763-1764, când ar fi trecut munții în Muntenia și Moldova nu mai puțin de 2400 de familii, cifră ce pare a fi totuși exagerată[13]. După 1775, vechile școli românești nu mai sunt susținute de noua stăpânire, urmărindu-se o cât mai mare germanizare și rutenizare prin școală. Episcopul Dimitrie Herescu de Rădăuți este mutat la Cernăuți, rupt ierarhic de Iași și pus sub ascultarea Carlovitz-ului. Dacă la început Herescu mai putea trimite prisosul fondului bănesc pentru școli la mitropolie (Iași) și mai erau aduși dascăli de la sud de Suceava, nu peste mult timp, la 4 apr. 1780 guvernatorul Enzenberg cere Curții de la Viena să se aducă numai dascăli din Transilvania, cunoscători ai limbii române. La rândul său, Dositei Herescu insistă mai departe pentru continuarea vechiului sistem de învățământ inițiat de Grigore III Ghica în 1766. Darea sa de seamă de pe anul 1780-1781 atestă încă activitatea a șase școli românești la Suceava, Cernăuți, Siret, Rădăuți, Putna și Câmpulung[14]. Energicul episcop, încă în calitate de șef al Consistoriului ortodox din Bucovina, respinge ideea aducerii de dascăli catolici din Transilvania și Slovacia, cerând, fără succes, împăratului Iosif al II-lea permisiunea de-a chema dascăli ortodocși din Moldova. De altfel, împăratul va da personal guvernatorului Enzengerg în 1783 o dispoziție de aducere din aceleași două provincii a unor profesori, buni cunoscători ai limbilor română și germană[15]. Astfel, sunt aduși câțiva profesori, dar neromâni și puțin cunoscători ai limbii marii majorități românești, nou motiv ce va determina pe români să frecventeze slab aceste școli de deznaționalizare. Mai mult chiar, mulți dascăli bucovineni trec în Moldova, ducând cu ei un suflu înnoitor în învățământ. Dintre pedagogii veniți din Transilvania, se remarcă Anton de Marchi printr-o „Introducere în ortografia română" și printr-o gramatică a limbilor română și germană, scrise în 1785 și respectiv în 1810[16]. Gramatica sa, prima de acest fel din Bucovina, a venit într-un moment în care școala de limbă română era vizată în mod destructiv de către austrieci. Deși funcționar de stat, de Marchi, în prefața gramaticii sale dă importanța cuvenită limbii române, încercând să ofere oamenilor administrației imperiale un ajutor în cunoașterea limbii

[13] *Ibidem*, p. 460, 462.
[14] L. Ureche, *op.cit.*, p. 136-137.
[15] *Ibidem*, p. 138.
[16] C. Loghin, *Istoria literaturii române din Bucovina. 1775-1918, Cernăuți*, 1926, p. 16.

https://biblioteca-digitala.ro

„naţionale"[17]. Pregătit la şcoala normală din Sibiu, ca şi Franz Augustin Thallinger, viitorul conducător al şcolii normale din Suceava (inaugurată în februarie 1784), Anton de Marchi cunoştea limba română de vreme ce scrie în această limbă la puţin timp de la sosirea sa în Cernăuţi. În anii care au urmat perioadei administraţiei militare a Bucovinei (1775-1786), o contribuţie la organizarea primelor şcoli rurale de stat aduce boierul moldovean Vasile Balş. Acesta participă la un recensământ şcolar, alege localităţile care urmau să beneficieze de noi şcoli, editează şi aduce de la Viena unele manuale şcolare. În aceste lăudabile eforturi este ajutat de I. B. Deleanu, pe atunci funcţionar judecătoresc la Lemberg (azi Lvov)[18]. Un alt boier moldovean; Alecu Calimah, cel care apare în decembrie 1820 într-un act semnat de Mihail Suţu, a înfiinţat o şcoală sătească pe cheltuiala sa, aducând din Transilvania cu această ocazie, şi un „dascăl sistematicesc"[19]. În acelaşi an îl găsim pe Gheorghe Asachi la vest de Carpaţii Orientali, trimis de mitropolitul Veniamin spre a găsi profesori pentru seminarul de la Socola, ocazie cu care cumpără un manuscris al lui Ştefan Crişan (Cörösi) de la văduva acestuia[20]. Sunt chemaţi acum la Iaşi Ioan Costea, Ioan Manfi, Vasile Fabian şi Vasile Pop, pentru a preda latina, franceza şi filozofia. Acestora li se adaugă şi unii dascăli bucovineni, întărindu-se şi mai mult caracterul naţional al seminarului. Mai mult chiar, Veniamin, apreciindu-l cum se cuvine pe I. B. Deleanu, intră în corespondenţă cu acesta spre a-i oferi un post de profesor la susnumita şcoală[21].

Numeroase sunt şi consemnările ce privesc aportul moldovean la dezvoltarea învăţământului nostru. În Ţara Făgăraşului unde s-a înregistrat pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi pentru secolul următor un avânt deosebit al învăţământului sătesc, fiind atestate nu mai puţin de 39 de şcoli, existau şi dascăli din ţara vecină[22]. Şi tot aici, în Făgăraş, la 1699 se tipăreşte o „Bucoavnă", primul manual didactic românesc, pentru nevoile

---

[17] V. Paşchivschi, *„Anton de Marchi, un „necunoscut" şi gramatica sa"*, în „Junimea literară", an. XIII, p. 250.

[18] N. Goraş, *Învăţământul românesc în ţinutul Sucevei, 1775-1918*, Bucureşti, 1975, p. 52.

[19] Şt. Meteş, *Emigrări româneşti...*, p. 173.

[20] N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688-1821)*, vol. II, Bucureşti, 1969, p. 244.

[21] *Ibidem*, p. 247.

[22] Idem, *Istoria învăţământului românesc*, Bucureşti, 1971, p. 25.

https://biblioteca-digitala.ro

şcolii româneşti înfiinţată aici la 1657 de Suzana Lorantffy, văduva lui Gheorghe Racoczy I.

O activitate meritorie, ca zugrav, copist şi ca dascăl, o depune între 1693-1730 Vasile Sturdza Moldoveanul din Barboşi, cunoscând oameni şi locuri din Bihor până în Banat[23]. La început îl găsim la mănăstirea Plosca, la Burueni şi Mada din regiunea Hunedoarei, apoi în Bihor (comunele Răbăgani şi Străcaş) şi în fine, în Banat (Sântandrei şi Mânăştur). O deosebită activitate a desfăşurat-o însă în Bihor, unde a reuşit să formeze o adevărată şcoală de copişti.

Printr-o scrisoare din 12 octombrie 1685, adresată conducerii oraşului Bistriţa, preotul Lupu din Maramureş vorbeşte despre un „călugăraş al nostru ce ne este dascăl şi şeade în casa noastră de ne învaţă un fecior al nostru, ce este popă", cerându-se să nu fie „învăluit" la vamă, „că este de la mănăstire de la Homor"[24]. Tot prin intermediul corespondenţei, episcopia ortodoxă din Oradea, al cărei ultim episcop este atestat documentar în 1695, cerea dascăli din Moldova pentru şcoala sa românească[25]. Nu lipsită de semnificaţie este şi scrierea primei piese de teatru românesc, care apare în Transilvania nu mult timp după 1777, având ca subiect dramatica moarte a lui Grigore Ghica al III-lea. Poate că autorul manuscrisului chirilic, păstrat în biblioteca seminarului ortodox din Oradea, a fost un tânăr moldovean venit de peste munţi, ce avea încă proaspăt în minte tragicul eveniment.

Au existat cu certitudine şi moldoveni plecaţi să înveţe la vest de Carpaţi. Chiar la nord de munţii Făgăraş, unde au venit de-a lungul timpului numeroşi dascăli, a învăţat cel care a lăsat la sfârşitul unui capitol scris la 1777, dintr-o evanghelie slavo-română, păstrată la mănăstirea Neamţ, următoarea menţiune: „Am scris cu multă trudă, când am fost în Ţara Oltului, la unguri, de am învăţat gramatici"[26].

De o deosebită importanţă a fost şi contribuţia transilvăneană pedagogică la progresul cultural al Ţării Româneşti, fără ca totuşi oamenii de carte din Muntenia să nu poată răspunde şi ei, în mare măsură, gestului fraţilor lor de peste Carpaţi. Dacă o primă consemnare ne apare la 1675, an pentru care cronistica săsească ne spune că un „Georgius Adami

[23] O. Şchiau, *Cărturari şi cărţi în spaţiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, 1978, p. 31.
[24] N. Iorga, *Documente româneşti...*, vol. II, p. 53.
[25] A. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 343.
[26] O. Şchiau, *op.cit.*, p. 33.

https://biblioteca-digitala.ro

Kirtschensis" a plecat în „Transalpina.... pentru a-i învăţa pe copii limba latină", şi dacă în secolul al XVIII-lea sunt semnalaţi numeroşi „studioşi români" din Ţara Românească (dar şi din Moldova) în oraşul de la poalele Tâmpei[27], eruditul braşovean Stephan Bergler (1680 - cca. 1738) devine pedagogul beizadelelor mavrocordate şi bibliotecarul celebrului fond de carte fanariot[28]. Probail că şi fiicele lui Constantin Brâncoveanu erau educate cu „dascăli... di Nemţie" pentru deprinderea cântării la harpă. Mai sigură poate pare a fi afirmaţia lui Sulzer conform căreia bogatul domn ar fi adus la Bucureşti saşi din Braşov pentru muzica curţii şi pentru învăţătura fiilor săi[29]. De pe posesiunea brâncovenească din Sâmbăta de Sus, vine la 1714 „Bucur Grămăticul" spre a învăţa copiii şcolii de cântări din Bucureşti.

Numeroşi tineri transilvăneni învaţă la mănăstirile şi şcolile muntene. Ioan Duma din Şchei, fiul cronicarului Radu Duma, învaţă la şcoala mănăstirească de la Colţea, scriind în 1751 un tratat despre muzica religioasă (o „Psaltichie rumânească..."). La aceeaşi şcoală mănăstirească învaţă un „Dumitru ot Sibiel", viitorul arhiereu Ioanichie Stratonichias din Săsciori, ca şi „Bucur Grămăticul din Sâmbăta de Sus", care a consemnat şederea sa pe malurile Dâmboviţei pe un manuscris al „Alexandriei", copiat cu această ocazie[30]. Ioan din Sadu învaţă la mănăstirea Cozia şase luni împreună cu un văr de-al său; tatăl lui Naum Râmniceanu învaţă şi el în Ţara Românească. Şcoala episcopiei Argeşului era un ospitalier adăpost pentru cei veniţi de la nord de Carpaţi, care de altfel erau încredinţaţi şi unui „dascăl psaltu, casă înveţe cântare cu meşteşugul psaltichiei"[31]. În 1795 sunt atestaţi alţi şase elevi veniţi aici şi la Câmpulung cu ajutorul negustorului Hagi Constantin Pop şi al oculistului Molnar. Însuşi fiul lui Pop, Zenovie, învaţă între 1792-1802 la Bucureşti la şcoala mănăstirii Domniţa Bălaşa[32], iar prin 1785 serdarul Gheorghe Saul aducea cu sine, din Transilvania, un băiat

---

[27] *Chronistische Aufzeichnungen in der Matrikiel des Honterusgymnasiums*, în „Quellen", I, p. 25, 50, 52, 55, 57, etc.

[28] M. Dumitrescu a considerat, pe baza analizei unor fapte concrete, că Bergler, braşovean prin naştere, era de origine român. (C. Marinescu, *Umanistul Ştefan Bergler (1680-1738). Viaţa şi activitatea sa*, în „Revista istorică română", an XI-XII (1941-1942), p. 176-180).

[29] G. Breazu, *Pagini din istoria muzicii româneşti*, Bucureşti, 1970, p. 73.

[30] O Şchiau, *op. cit.*, p. 36-37.

[31] G. Breazu, *op. cit.*, p. 57.

[32] M. Păcurariu, op. cit., p.123.

https://biblioteca-digitala.ro

pentru a-l învăţa „arta chirurgo-medicală"[33]. O situaţie edificatoare este şi cea a dascălului de slovenie Ioan, venit din Moldova la Colţea. De la sfârşitul lungii sale cariere de 40 de ani (va preda la Bucureşti, unde îşi făcuse şi studiile) ne-a rămas certificatul eliberat unui elev, Gheorghe Ungureanu, care se pregătea să se întoarcă acasă, peste munţi.[34]

În scrisoarea din decembrie 1761 episcopul râmnicean Grigore cerea episcopului neunit Dionisie Novacovici să recunoască hirotonisirea lui Iacov din Răşinari, făcută de el în amintirea adăpostului primit la Răşinari „în vremea trecutei răzmiriţe", când munteanul stătuse în „casa tătâne-său vre o jumătate de an", care mai târziu „ni l-au trimis... de l-am crescut şi l-am învăţat şi sfânta carte"[35].

Mare parte dintre cei care trec graniţele politice sunt antrenaţi de emigrări, stabilindu-se în satele nou colonizate în zona subcarpatică. Întâlnim însă şi cărturari de o mai mare erudiţie stabiliţi în Bucureşti. Este vorba de învăţătorii supuşi austrieci Matei Bucur din Făgăraş, Vasile Pop şi Ladislau Erdely din Blaj[36], de Naum Râmniceanu, care, după ce va deschide o şcoală la mănăstirea Sfânta Ecaterina (Bucureşti) şi va fi fost chemat după 1818 de unii boieri ploieşteni să predea la şcoala „Panaghia"[37], va ajunge să predea la Târgovişte, în 1833, la familia Fornache[38], şi în fine de neobositul luptător pentru cultura română Gheorghe Lazăr (1779-1823). Prin venirea cărturarului iluminist la Bucureşti, considerată de unii o adevărată „minune", se pun bazele învăţământului în limba naţională în Ţara Românească. În octombrie 1815 Gh. Lazăr fusese scos din seminarul sibian din cauza atitudinii sale curajoase de revendicare a drepturilor politice pentru români şi a ideilor sale liberale. Numele său este menţionat în cea de-a treia anafora a Epitropiei din 6 martie 1818 boierii arătând că n-au găsit pe nimeni altul capabil să se ocupe de predarea învăţăturilor filozoficeşti şi bisericeşti „afară de un Lazăr inginer, ce a venit acum de curând din părţile Transilvaniei

---

[33] N. Iorga, *Istoria literaturii românilor...*, vol. II, p. 107.

[34] *Istoria României*, Ed. Academiei, Bucureşti, vol. III, p. 531.

[35] N. Iorga, *Legăturile principatelor române cu Ardealul, dela 1601-1699*, în *„Studii şi documente cu privire la istoria românilor"*, vol. 4, Ed. Min. de Instrucţie, Buc., 1902, p.89.

[36] Şt. Meteş, *Emigrări româneşti...*, p. 174.

[37] Gh. Ştefănescu, Albota, *Unul din „Ultimii cronicari munteni" prin Bucureştii sec. al XVII-lea*, în „Glasul Bisericii", an XXXI (1972), nr. 1-2, p. 93.

[38] Şt. Meteş, *Emigrări româneşti...*, p. 323.

https://biblioteca-digitala.ro

aici într-acest pământ"[39]. Venind inițial ca meditator în familia Bărcănescu, susținut de Iancu Văcărescu, poetul și cumnatul banului Constantin Bălăceanu, "efor al școalelor", Gh. Lazăr viza crearea de „școale mari, cu biblioteci și cu bărbați învățați", dar și punerea a „toate cărțile școlaricești în bună regulă în limba patriei"[40]. De aceea banul va interveni în fața domnitorului Ioan Caragea pentru deschiderea unei școli românești pe lângă cea grecească de la Sf. Sava. După mai multe discuții, în februarie 1818 Ion Caragea acceptă propunerea, luând astfel naștere, într-o modestă încăpere la mănăstirea susnumită, o școală „de deosebite învățături și științe predate românilor în limba lor"[41]. Noua școală fiind încă de la început frecventată de un număr de elevi în continuă creștere (chiar și mitropolitul Moldovei, Veniamin îi va trimite șase bursieri), Gh. Lazăr va căuta și va găsi colaborarea transilvăneanului Ladislau Erdely[42] (profesor de latină, franceză, unul dintre primii traducători ai lui Molière), prahoveanului Eufrosin Poteca, iar din 1819, va conta și pe prețiosul ajutor al continuatorului său, Ion Heliade Rădulescu. În primăvara anului 1818 publică un program-manifest prin care chema tineretul progresist spre cultură. Unul din răspunsurile așteptate de la discipolii și elevii săi se concretizează în curând prin realizarea primelor reprezentații teatrale în limba română din Țara Românească, după exemplul Iașului (27 dec. 1816, spectacolul cu piesa „Mirtil și Hloe" inițiat de Gheorghe Asachi). Grav bolnav și nemulțumit totuși de cât realizase la conducerea școlii domnești de la Sf. Sava (1818-1821), sincerul simpatizant al ideilor și luptei lui Tudor Vladimirescu se va retrage în Avrigul său natal, fără să poată să întrevadă în întregime roadele muncii sale.

Nifon Bălășescu, și el transilvănean, a avut de îndeplinit o misiune de pionierat pe pământul dintre Dunăre și mare[43]. Acesta, e drept după mijlocul secolului al XIX-lea, a fost însărcinat de autoritățile otomane cu reorganizarea școlilor existente în Dobrogea, de unde plecase acel Iosif „Messiodax" (după toate probabilitățile român din Cernavodă), atestat în

[39] P. Cornea, *Originile romantismului românesc*, Ed. Minerva, București, 1972, p. 72.
[40] N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 428-429.
[41] I. Massoff, *Teatrul românesc. Privire critică*, vol. I, București, 1961, p. 82-85.
[42] Vezi Șt. Pop, *Colegiul național Sf. Sava*, în „Boabe de grâu", an IV (1933), nr. 7, p. 391.
[43] E. Condurachi, (sub redacția), *Dobrogea*, Ed. Sport-turism, București, 1978, p. 63.

https://biblioteca-digitala.ro

1791 la Sf. Sava ca profesor, o dată cu existenţa unui Zamfirachi, fiu sau nepot al negustorului sibian Hagi Constantin Pop[44]. Date în plus despre Messiodax ne-a adus Sulzer, după care cernavodeanul a fost şi dascălul copiilor lui Alexandru Ipsilanti („părinte Iosif, care pe vremea mea învăţa pe fiii Domnului muntean limba greacă"). Director încă din 1765 al şcolii greceşti din capitala de pe Dâmboviţa, dădu tiparului la Viena, în 1781, o „Teorie a geografiei" închinată lui Grigore Ghica şi lui Alexandru Ipsilanti[45]. N. Iorga este de părere că acest cărturar, de altfel şi bun geograf, ar fi putut să fie autorul unei hărţi folosite mai târziu în cunoscutul roman arheologic de educaţie „Jeune Anarcharsis" al abatelui Barthélemy, tipărit la Viena în 1819 cu o dedicaţie către Mihai Suţu[46].

Contribuţia transilvăneană din cadrul veacului domniilor fanariote constituie o etapă pregătitoare pentru noile confluenţe culturale pe care le vor aduce alţi cărturari ca: Moise Nicoară, Vasile Fabian-Bob, Aaron Florian, Eftimie Murgu, A. T. Laurian ş.a.m.d.

A existat, însă, şi un schimb invers peste Carpaţii Meridionali, orientat spre interiorul arcului muntos, mai bine exemplificat documentar pentru secolul al XVIII-lea şi începutul celui următor. Printre învăţaţii români care au contribuit la opera de iluminare prin şcoală şi la emanciparea naţională a românilor de acolo s-a remarcat, alături de Ionchentie Micu, Dimitrie Eustatievici, Gherontie Cotore, Grigore Maior şi alţii şi Constantin Dimitrievici din Ariceşti-Romanaţi, care ajunge învăţător la şcoala românească din Blaj, calitate în care copiază „Hronicul" lui Cantemir. Dascălul Matei Bojidar plecând din Mehedinţi ajunge la Orşova; Naum Râmniceanu trăind între 1788-1796 în Transilvania dă lecţii de limbă greacă. În perioada 1718-1739, timp în care Oltenia a fost sub stăpânire austriacă ca şi Banatul, există o intensificare a legăturilor culturale dintre aceste două zone, manifestată printre altele şi în domeniul învăţământului. Pe lângă circulaţia unor dascăli anonimi, au existat şi unii care au pus bazele unor şcoli de mai mică sau mai mare importanţă, cum a fost cazul diaconului Vasile Alexievici Loga. Venit cu 52 de familii din apropierea mănăstirii Tismana pentru popularea regiunii devastate de lângă Vârşeţ, ajunge în 1736 să întemeieze la Srediştea Mare o primă şcoală comunală românească şi una

[44] Şt. Pop, *op. cit.*, p. 390.

[45] N. Iorga, *O hartă a Ţării Româneşti din c. 1780 şi un geograf dobrogean* în „Analele Acad. Rom.", Seria, II, Tom. XXXVI, Mem. sect. ist., nr. 25, 1914, p. 4-5.

[46] *Ibidem*, p. 3-4.

https://biblioteca-digitala.ro

de pictură ţărănească. Sub această înrâurire culturală locală apare şi „centrul de dăscălie românească" de la Clopodia, Sredişţea Mică, mănăstirea Săracă (Semlac) şi probabil şi altele[47]. Alt caz elocvent este cel al lui Marcu Romanescu (probabil din Românești-Gorj), dascăl în satul Breb[48], şi mai ales cel al susnumitului Constantin Dimitrievici. Manuscrisul său, păstrat la Sf. Treime din Blaj, are adnotat următoarele: „Acest Hronic (al lui Cantemir- n. n.) prefăcându-l l-am scris precum se vede eu Constantin robul lui Dumnezeu şi dascăl al şcolii româneşti din Blaj... 1757"[49]. De altfel o statistică pentru Banatul anului 1775 întocmită în urma cererii Consiliului aulic de război, descoperea printre învăţătorii celor 88 de şcoli naţionale româneşti şi sârbeşti cinci dascăli veniţi din Ţara Românească: Vasile Lăpădat (la Cornereva), Ioan Ioanovici (la Bolvaşniţa), Antonie Alexievici[50](la Mehadia), Nicolae Popovici (la Ogradina) şi Barbu Albian (la Sviniţa)[51].

Bun cunoscător al eforturilor culturale ce se făceau la nord de Carpaţii Meridionali, boierul muntean Dinicu Golescu aflase despre încercări ce se făceau acolo pentru elaborarea unei gramatici şi unui dicţionar al limbii „româneşti" şi pentru aducerea neamului „la starea celor de demult strămoşi ai noştri"[52].

Numeroase scrisori găsite în arhiva familiei Constantin Hagi Pop atestă existenţa la Sibiu de-a lungul a mai multe decenii, a numeroase odrasle boiereşti venite la studiu, sau a diferite cereri de dascăli pentru munteni. O enumerare totală a consemnărilor rămase ar face lectura greoaie. De aceea, ne rezumăm la citarea numai câtorva: boierul oltean Barbu Ştirbei cerea la 1780 vechiului său prieten din Sibiu să-i recomande un profesor de franceză; în 1793 Ilinca din Caracal ţinea la Sibiu la o şcoală particulară pe fiul său Amzuţă; la 1802 fata boierului Constantin Varlaam, Mariţa, învaţă la mănăstirea ursulinelor din acest oraş, an în care venise la studii şi fiul unui

[47] P. Radu, D. Onciulescu, *Contribuţii la istoria dezvoltării învăţământului din Banat*, Casa corpului didactic, Timişoara, 1976, p.103.

[48] O. Şchiau, *op. cit.*, p.32.

[49] Al. Lupeanu, *„Biblioteca centrală din Blaj"*, în „Boabe de grâu" nr. III (1932), nr. 12, p. 617.

[50] Nicolae Stoica de Haţeg pomeneşte că fostul său dascăl din Mehadia venise „cu cărţi româneşti de vânzare din ţară adusă".

[51] P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*, p.155.

[52] N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol.II, p. 429.

https://biblioteca-digitala.ro

ginere al bogatului vistier Hagi Moscu; peste alţi patru ani fiul serdarului Roşca aduce acasă veşti scrise despre progresele Mariţei la franceză şi germană, progrese îmbucurătoare pentru tatăl său care vedea în acest fapt un îndemn şi pentru „alţi boieri să-şi trimită fiicele sale acolea". Tot din Caracal pleacă prin 1803, Dincă, nepotul lui Constantin Brăiloiul; Constantin Otetelişanu are şi el la Sibiu o fată (la „cloşter") şi pe fratele soţiei lui (1807), Până şi negustorul Ioan Băluţă are o fată tot la „cloşterul" sibian (1818), exemplele continuând şi pentru anii 1821-1824[53].

Mai departe ajunge Nicolae, fiul lui Nicoliţă Iovipale din Râmnic (la 1790), cu scopul declarat de a învăţa la „Cluji" germana şi cunoştinţele necesare diferitelor acţiuni comerciale[54].

Spre a ne convinge încă o dată de numărul celor care trec graniţele politice ale ţării de origine în scopuri educaţionale este mult mai mare, spre deosebire de secolul al XVII-lea, un memoriu din octombrie 1784 ne dezvăluie faptul că în cele două academii şi la diferitele şcoli muntene şi moldave învăţau nu mai puţin de 292 de elevi veniţi din Transilvania[55].

În fine, dintre numeroşii învăţaţi greci care şi-au purtat paşii pe pământ românesc au fost şi unii ca fraţii Ioanichie şi Sofronie Lihudi (secolul al XVII-lea), care au profesat în toate cele trei ţări,[56] sau ca Ieremia Cacavelas care a stat la curtea lui Şerban Cantacuzino şi mai apoi la Iaşi, unde a fost profesorul lui Dimitrie Cantemir[57].

Deoarece Transilavania a avut cel mai dezvoltat învăţământ, analiza documentară relevă, cum este şi firesc în aceste circumstanţe, relaţii mai strânse între Ţara Românească şi Moldova pe de o parte şi Transilvania pe de alta. Lăsând la o parte circulaţia de clerici care au putut tot timpul să aducă lumina cărţii în lungile lor peregrinări uneori prin cele mai izolate aşezări, au existat cazuri elocvente de conlucrare pe acest tărâm între cei de la nord şi cei de la sud de Milcov. S-a amintit mai sus dascălul de slovenie

---

[53] Idem, *Contribuţii la istoria învăţământului în ţară şi în străinătate (1788-1830)*, în „Analele Acad. Rom." Seria II, Tom. XXIX, Mem. sect. lit., nr. 2, 1906, p. 2-10.

[54] *Ibidem*, p. 23.

[55] C. C. Giurescu, D. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, Ed. Albatros, Bucureşti, 1975, p. 517.

[56] C. Erbiceanu, *Bărbaţi culţi greci şi români şi profesorii din academiile de Iaşi şi Bucureşti din epoca zisă fanariotă (1650-1821)*, Bucureşti, 1905, p. 5.

[57] Al. Rosetti, (sub redacţia), *op. cit.*, p. 342.

https://biblioteca-digitala.ro

Ioan, care după ce-şi făcuse studiile la Colţea, revine la Bucureşti pentru a profesa aici mai multe decenii. Alături de el se poate aminti şi numele lui Iacovachi Rizu, chemat de la Iaşi de către domnul Alecu Suţu[58]. Remarcabilul susţinător cultural, Veniamin Costachi, mitropolitul Moldovei, va trimite şase bursieri la şcoala lui Gh. Lazăr. Acestora li se adaugă şi viitorul egumen moldovean Dorotei, care studiază la aceeaşi şcoală domnească, trimis fiind aici de renumitul Paisie Velicicovschi[59]. Încă de la 14 ani Ion Neculce ajunge împreună cu mama şi cu cele două surori ale sale să fie adăpostit în casa rudei sale, stolnicul Cantacuzino. Aici, la sud de Milcov, în timpul pribegiei sale de patru ani, Neculce a folosit probabil mare parte din timp pentru învăţătură[60]. În sfârşit şi persoana marelui spătar muntean Atanasie Comnen Ipsilanti ne interesează pentru că acesta făcuse studiile la Iaşi în timpul domniei tatălui lui Ştefan Racoviţă[61].

Lăsând la o parte larga circulaţie a cărţii de cult, despre care s-a scris anterior, ne propunem să subliniem în continuare doar unele aspecte mai concludente în ceea ce priveşte destinul unor cărţi cu valoare educaţională deosebită.

O încercare de a lua legătura cu oficialităţile transilvane în scopul unor transporturi legale de carte de Rîmnic o face încă din 1725 episcopul Damaschin, cerând Consiliului de Război Austriac să permită trimiterea de cărţi destinate învăţăturii tinerilor (probabil este vorba de „Întâia învăţătură pentru tineri")[62]. Urmaşul său Inochentie va obţine o astfel de aprobare, cunoscându-se la Sibiu un adevărat depozit de carte la un oarecare Dimitrie Moldovan.

Fiind mult solicitată, cunoscuta „Cazanie" a lui Varlaam („Cartea românească de învăţătură-1643") a fost descoperită în numeroase locuri de pe întregul spaţiu românesc, adeseori în cadrul unor biblioteci de unde tinerii veniţi la învăţătură au luat lumina cărţii.

„Penticostarul" de la Bucureşti (1768) al bisericii din Moaciu de Sus (jud. Braşov) are următoarea notiţă: "Am scris eu dascălul Bucur când învăţam copii în casa părintelui popii lui Tişcă, de la Moieciu de Sus, leat

[58] N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 48.
[59] *Ibidem*, p. 319.
[60] Al. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 650.
[61] N. Dobrescu, *Istoria Bisericii ortodoxe din Oltenia*, Bucureşti, 1932, p. 59.
[62] Ibidem, p. 59.

https://biblioteca-digitala.ro

1776"[63]. În 1730 Simion Notarul „*din şcoala* (s.n.) de la Râmnic" vindea în Sebeş Alba preotului Gheorghe un „Liturghier" de Bucureşti[64].

La rândul lor, şcolile de germană şi latină din Transilvania au căutat să strângă în bibliotecile lor cât mai multe materiale despre Ţara Românească şi Moldova. Astfel au făcut judele Braşovului Johanne Benkner (pentru biblioteca şcolară din oraş), şi mai târziu rectorul gimnaziului braşovean Johan Filstich, care traduce în latină şi germană cronici muntene.

La toate acestea adăugăm sublinierea insistentă a importanţei folosirii limbii române în cadrul vieţii de învăţământ şi de cult de zi cu zi. Dacă în 1682 Ioan Zoba din Vinţul de Jos răspunde răspicat arhiereului grec Ioasaf, venit din Ţara Românească spre a-i păstori, că „Nouă nu ne trebuieşti nici tu, nici darul tău, dacă nu şti româneşte"[65], Dimitrie Ţichindeal exclama cu tristeţe: „Oh, voi prunci româneşti... sculaţi, zic din somn adânc...!" şi aceasta pentru ca „românii, mlădiţe nobile ale vechilor romani" sunt o „mărită naţie daco-românească în Banat, în Ţara Românească, în Moldova, în Ardeal, în Ţara Ungurească", care dacă se va „lumina cu învăţătură... mai aleasă naţie nu va mai fi pe pământ"[66].

Se cuvine astfel să dăm aprecierea cuvenită eforturilor continuu depuse de-a lungul a mai multor veacuri de istorie, acelora care, uneori chiar sub chipuri modeste şi de cele mai multe ori anonime, au contribuit la o mai mare omogenizare culturală şi de conştiinţă în frământatul spaţiu românesc.

* *
*

[63] I. Cristache-Panait, *Tipăritura bucureşteană din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene*, în „Glasul Bisericii", an XX (1961), nr. 9-10, p. 880.
[64] M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 91.
[65] P. Radu, D. Onciulescu, *op. cit.*, p. 95.
[66] *Ibidem*, p. 233.

https://biblioteca-digitala.ro

INTERFERENȚE CRONICĂREȘTI - LITERARE

Un deosebit imbold, pentru consacrarea istoriografiei ca o preocupare constantă atât pentru domnitorii dornici de preamărire şi nemurire istorică, cât pentru acei oameni învăţaţi preocupaţi de scrierea istorică, a constituit-o fără îndoială figura complexă a gloriosului domn de la Suceava, Ştefan cel Mare. Din moment ce se trimiteau puternicilor vecini ai ţării traduceri în poloneză, rusă sau germană ale Letopiseţului moldovenesc glorificând persoana domnului, trebuie să acceptăm ideea că această cronică era cunoscută şi celorlalte două state româneşti. Mai mult chiar, faptele de vitejie ale moldoveanului fiind cunoscute bine în ţările române vecine, la 1479-1480 o cronică voievodală „Chronicon Dupnicense", redactată poate de un român, îl prezenta în faţa transilvănenilor, într-un contrast evident faţă de Matei Corvin, ca un „bun părinte al patriei şi al poporului său"[1].

Următorul personaj de epopee românească, care a inspirat singura lucrare privind istoria Ţării Româneşti din secolul al XV-lea, este Vlad Ţepeş. „Povestirea despre Dracula Voevod", a fost redactată în medio-bulgară, limbă folosită în Transilvania şi Ţara Românească, în anul 1486, la Buda, unde autorul se afla, probabil în suita pretendentului muntean Mihnea, fiul lui Vlad Ţepeş. Din analiza cuprinsului şi a limbajului folosit, rezultă cu probabilitate că autorul era un român ardelean[2].

De un interes deosebit pentru istoria românilor de peste munţi au dat dovadă aproape toate lucrările săseşti istoriografice[3]. Primele atestări ale purtării acestui interes sunt povestirile săseşti despre Vlad Ţepeş şi „Cronica moldo-germană". În secolul al XV-lea se fac notaţii despre români pe diferite acte de cancelarie ale municipalităţilor săseşti, în cărţi de cult şi calendare, mai ales cu ocazia unor invazii turceşti. În noua situaţie creată după căderea regatului feudal maghiar în 1526 şi sporirea pericolului otoman, creşte sentimentul unei posibile rezistenţe comune şi al unui destin

[1] *Istoria României*, vol. II, p. 692.
[2] *Ibidem*, p. 675.
[3] În această privinţă, următoarele date ne-au parvenit de la istoricul Adolf Armbruster.

https://biblioteca-digitala.ro

înfrăţit al celor trei ţări române, ceea ce va face istoriografia de limbă germană şi mai atentă la noile evenimente ale secolului al XVI-lea. Numeroase date despre români ne dau Thomas Bomel, Nichael Siegler, familia preoţilor istoriografi Oltard. Mulţi dintre aceşti istorici vizează celelalte state. Un caz semnificativ este cel al diplomatului sibian Georg Reichersdorffer (cca. 1495 - după 1554), aflat în slujba regelui Ferdinand, care stă jumătate din anul 1527 la curtea lui Petru Rareş. Descrierea misiunii sale o prezintă într-un raport nesemnat, care va sta la baza descrierii Moldovei realizată în 1541. Între timp mai vizitase o dată Moldova în 1535. Este primul istoric sas ce se interesează în mod direct de fenomenul românesc în coordonatele sale esenţiale, surprinzând romanitatea, continuitatea şi unitatea tuturor românilor pe care le argumentează istoric, lingvistic, politic, economic-geografic şi etnografic[4]. Scrie „Corografia Moldovei", „Corografia Transilvaniei", citite mai apoi, şi în unele cazuri corectate de către umanistul Iohannes Honterus (cca. 1498 - 1549), care însă moare înainte de darea lor la tipărit, la Viena în anul 1550.

Opera cu cea mai largă răspândire scrisă vreodată de un autor sas este cosmografia lui Honterus „Rudimenta Cosmographiae", care apare prima dată la Cracovia în 1530, fiind apoi tipărită în 30 de ediţii într-un timp relativ scurt.[5] În această „descriere a lumii", Honterus prezintă succint şi poziţia geografică a Moldovei şi Ţării Româneşti, care apar de altfel şi în cunoscuta sa hartă tipărită la Basel în 1532[6]. Honterus a vizitat personal Muntenia şi Moldova în căutare de manuscrise rare. În Muntenia va găsi chiar un exemplar al sentinţelor ascetului grec Nilus, carte tipărită de Honterus la Braşov în 1540. După această ediţie princeps umanistul german Michael Neander (1525-1595) dă tiparului aceeaşi operă la Basel, în 1559. În prefaţă Neander afirmă că „Johannes Honterus a găsit cândva acest manuscris într-una din foarte vechile biblioteci... din Ţara Românească în vremea când el cerceta bibliotecile acestei ţări şi ale Moldovei vecine"[7].

---

[4] Vezi traducerile celor mai importante pasaje şi comentariile Mariei Holban, în *Călători străini despre ţările române*, I, Bucureşti, 1968, p. 181-230.

[5] Gernot Nussbücher, *Iohannes Honterus. Sein Leben und Werbe im Bild*, ed. a II-a, Bucureşti, 1974, p. 18.

[6] *Ibidem*, p. 19-27.

[7] Karl Kurt Klein, *Der Humanist und Reformator Iohannes Honterus*, Sibiu, München, 1935, p. 75.

https://biblioteca-digitala.ro

Cel ce a scris cea mai valoroasă istorie în ceea ce-i priveşte pe români a fost organistul braşovean Hieronymus Ostermayer (mort în 1561). În cel puţin două momente a încântat un auditoriu românesc transcarpatic, obişnuit de altfel cu un alt gen de muzică[8]. „Istoriile" sale cuprind doar anii 1520-1561, dar sunt deosebite ca izvor istoric pentru români.

Clujeanul Iohan Iacobinus (1574-1603), secretar al lui Sigismund Bathory, îl însoţeşte în campania antiotomană din Ţara Românească (1595); devine apoi secretar în cancelaria lui Mihai Viteazul.

Christianus Schesaeus (cca. 1535-1585), preot din Mediaş, a fost poate cel mai însemnat umanist din sud-estul Europei. Opera sa principală este „Ruinele Panonice", poem istoriografic consacrat istoriei Ungariei, Transilvaniei, Ţării Româneşti şi Moldovei, de după moartea lui Ioan Zapolya şi până la cea a lui Ioan Sigismund (1571)[9].

O poziţie deosebită în cadrul umanismului transilvănean ocupă opera lui Ioan Sommer (1542-1574), conducătorul şcolii de la Cotnari, întemeiată de Despot vodă. Cele 15 elegii „De clade Moldavica"[10], în care descrie întâmplările legate de căderea lui Despot, se numără printre apreciatele poezii umaniste scrise în Ardeal, iar „Viaţa lui Iacob Heraclide Despotul Moldovei", redactată într-o excelentă limbă latină, şi-a păstrat până azi calitatea de izvor istoric.

În secolul al XVII-lea Braşovul şi Sibiul dau cei mai mulţi autori: Christian Wolf (1564-1612), Simon Massa (cca. 1536-1605) Marcus Fuchs (1557-1619) alę căror cronici sunt incluse în monumentalul „Chronicon Fuchsio - Lupino - Ottardinum"; diplomatul braşovean al lui Mihai Viteazul Marcus Schunckabunck, care şi-a notat în jurnal misiunile încredinţate de domn, Simon Czack, Simon Nasner, Simon Paulinus, Andreas Hegyes, Paul Sutoris, Paul Fenescher, Martin Bonfi, Peter Bonfi, Valentin Gockesch şi Michael Weiss (1569-1612) erudit umanist bun diplomat şi politician, poate cel mai valoros dintre toţi.

---

[8] Ostermayer concertează trei săptămâni (sfârşitul anului 1539) la curtea lui Radu Paisie (*Quellen*, II Braşov 1889, p. 634) iar în 1545 cântă la Braşov în faţa unei solii moldovene (*ibidem*, III, Braşov, 1896, p. 275-276).

[9] *Istoria României*, vol. II, p. 1048.

[10] C. Daicoviciu, Şt. Pascu şi alţii, *op. cit.*, p. 220.

https://biblioteca-digitala.ro

O impresie deosebită a provocat răscoala seimenilor, aurarului braşovean Laurentius Kusch[11](mort în 1670), judelui Sibiului şi comitetele saşilor Johannes Lutsch[12] (1607-1661), judelui Braşovului Michael Hermann (1602-1660) al cărui fiu s-a întâlnit în Italia cu Constantin Cantacuzino[13], şi preotului braşovean Petrus Mederus (1602-1678), care consacră o poezie acestui eveniment istoric[14].

La sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul celui următor apar alţi numeroşi istoriografi cu acelaşi interes pentru români: secretarul braşovean Asarela Mederus, braşoveanul Martin Schuller, preotul sebeşan Andreas Gunesch, magistratul braşovean Paul Benckner, autorul necunoscut al cronicii ţărăneşti din Prejmer. La sfârşitul aceluiaşi secol la Braşov şi Sibiu încep să se alcătuiască mici colecţii, pentru prima dată, de documente slavo-chirilice sau româno-chirilice, acţiune ce va continua în secolul XVIII, când documentele româneşti vor fi folosite de către unii dintre istoricii saşi. Cel mai valoros istoric sas din secolul al XVII-lea este fără îndoială notarul sighişorean Georg Krauss (1607-1679). În toată cronistica medievală săsească nu găsim o operă egalizatoare a „Cronicii Transilvaniei" (1608-1685)* . Krauss cunoştea bine Muntenia, venind des aici timp de 12 ani ca negustor. În cronica sa , istoria celor trei ţări române este prezentată în strânsă interdependenţă, încercând permanent să interpreteze, să analizeze „faptul istoric".

Secolul al XVIII-lea înregistrează o scădere clară a atenţiei asupra evenimentelor de la sud şi est de Carpaţi, deoarece acest secol s-a caracterizat printr-o linişte relativă pentru Ţările Române, aflate acum sub influenţa fanariotă şi cea austriacă. În plus începe la Sibiu şi Braşov editarea în limba germană a calendarelor anuale, cărora li se anexează de obicei o scurtă istorie a Transilvaniei cu numeroase date despre Muntenia şi

---

[11] Laurentius Kusch, *Diarium (1653-1661), Quellen*, VI, p. 125-144.

[12] I. Lutsch, *Diarium (1607-1661)*, în "Deutsche Fungruben zur Geschichte Siebenbürgens", I, Cluj, 1838, p. 277-336.

[13] Michael Herman, *Historische Anmerkungen*, în *Quellen*, VI, p. 49-60.

[14] Friederich W. Seraphim, *Sieben Geschichte des Petrus Mederus eines suchsischen "Poeta laureatus" des XVII jahrhunderts*, în "Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", XXIII, 1, (1890), p. 203-205.

* *Siebenbürgische Chronik des Schassburger Stadtschreibers Georg Krauss 1608-1665*, I-II, Viena 1682, 1864. Folosită în lucrarea de faţă ed. rom. a lui G. Duzinchevici şi E. Reus-Mîrza, *Cronica Transilvaniei*, 1608-1685, Bucureşti, 1965.

https://biblioteca-digitala.ro

Moldova. Aceste calendare devin foarte răspândite între saşi, unii chiar şi dintre ţărani făcând notaţii pe ele. Autori mai cunoscuţi ai secolului XVIII sunt cei doi episcopi Haner şi Martin Felmer, Daniel Filtsch, Iohann Filtsch, senatorul braşovean Michael Fronius, Daniel Fronius, Andreas Tertdler, Joseph Karl Eder, Thomas Tartler. În general predomină „jurnaliştii" din rândul clericilor şi funcţionarilor municipali, cei mai mulţi fiind din Ţara Bârsei (Braşov).

Mai ales iluminismul european, dar şi pietismul, influenţează istoriografia săsească ceea ce duce la mai mult interes şi toleranţă faţă de români. Lărgindu-şi orizontul, istoriografia săsească acordă o mai multă importanţă românilor. În secolul luminilor se scriu primele lucrări consacrate traducerii de cronici româneşti; se predă istoria la curţile fanariote. În acest secol fanariot se remarcă pedagogul de la curtea Mavrocordaţilor, braşoveanul Stephan Bergler (1680-cca.1738), secretarul domnesc al lui Mihail Racoviţă, Paul Benkner (1685-1750), vrednicul primar al Iaşului Andreas Wolff (1741-1812), colonelul sibian Stephan Lutsch Von Luchsenheim (1707-1792) care desenează unele hărţi şi este autorul unei istorii a graniţelor transilvano-muntene şi transilvano-moldovene. Preotul din Sînpetru Teodor Lange (1739-1814) în 1776 descrie albinăritul la românii din Ţara Românească şi Moldova. La rândul său Georg Soterius, foarte activ spre deosebire de istoricii saşi din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, alcătuieşte lista voievozilor români[15] şi o enciclopedie istorică a Transilvaniei (cu referiri la Ţările Române şi la unele personalităţi române). Merite deosebite îi revin şi lui Johann Filstich care stăruie cel mai mult dintre conaţionalii săi asupra românilor. Rector al gimnaziului braşovean traduce în limba latină şi germană cronici muntene[16], devenind foarte cunoscut ca bun ştiutor al istoriei românilor. Drept urmare, Constantin Mavrocordat i se adresează în 1742/1743 pentru a-i da datele esenţial pentru istoria veche şi medievală a românilor. La chestionarul trimis de domn, J. Filstich răspunde foarte edificator, trimiţându-i „Ilustratio articulorum quo rundam historicarum rem et historiam valachorum concernentium". În plus

[15] Georgius Soterius, *Moldavorum reguli (1357-1607); De ducibus Valachiae (1330-1722)*, Arh. stat. Sibiu. A 1-5, nr. 133.

[16] Letopiseţul Cantacuzinesc, Cronica lui Radu Greceanu şi cea a lui Radu Popescu; Arh. stat. Braşov, Fond. Bis. Neagră IV, F.123, IV f. 124 şi IV f. 1593

https://biblioteca-digitala.ro

scrie pentru sine o istorie originală despre români[17], şi câteva repertorii bibliografice[18] care lasă să se vadă intenţia de aprofundare a temei. Din păcate va muri subit neterminând studierea mai temeinică a istoriei românilor, nu înainte de a scrie şi „Versch der Geschichte der Walachei"[19].

Martin Felmer, cu care începe seria saşilor „iluminaţi", consacră şi el o lucrare în care românii sunt trataţi în mod generic. Bun cunoscător al românilor, stând ani de-a rândul în Iaşi ca primar, cu care ocazie citeşte şi pe Miron Costin şi Dimitrie Cantemir, Andreas Wolff scrie „Beiträge zur einer statistisch - historischen Bescherinbung des Fürstenthums Moldau"[20] (I-II, Sibiu, 1805, adică „Contribuţii la o descriere statistică şi istorică a Principatului Moldovei"), lucrare considerată drept cea mai valoroasă descriere a Moldovei făcută de un neromân. Bun cunoscător al chirilicelor, Wolff reproduce lista tipăriturilor moldovene de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, tot în chirilice în cadrul lucrării citate mai sus (p. 285-286).

La rândul lor, cunoscând bine realităţile de la miază-noapte şi răsărit de lanţul carpatic, Georg Reicherstorffer, Johannes Honterus, Georg Krauss, Johann Filstich susţin existenţa în Moldova şi Ţara Românească a „paulicienilor". Aceşti „paulicieni" n-au avut nimic comun cu pavlicienii şi mişcarea socio-religioasă a pavlicienismului medieval, reprezentând în realitate o consemnare săsească a existenţei unei tradiţii populare după care apostolul Pavel şi-ar fi extins activitatea şi la nord de Dunăre. Krauss afirmă că a văzut el însuşi la Curtea de Argeş scrierile Sf. Pavel[21].

În situaţia în care manuscrisele au circulat destul de mult peste graniţele politice J. Filtsch se putea lăuda că biblioteca gimnaziului al cărui rector era poseda multe raritâţi care proveneau din mănăstirile de peste munţi[22].

La rândul său cronistica românească a perceput cu destulă sensibilitate realităţile săseşti din Ardeal. Prima atestare a saşilor apare în

---

[17] *Tentamen Historiae Vallachiae*, Arh. stat. Braşov, Fond Bis. Neagră I, F. 20/5.

[18] *Excerpta Patriae vicinarum que regionum historiam concermentia*. Arh. Stat. Braşov, Fond Bis. Neagră, IV F. 125.

[19] *Istoria României*, vol. III, p. 1092.

[20] *Ibidem*, p. 562.

[21] Georg Krauss, *Cronica Transilvaniei...*, p. 11-12.

[22] *Historia Ecclesiastica totius Transylvaniae*, Arh. Stat. Braşov, Fond Honterus, ms. nepaginat nr. 310, I, § 130.

https://biblioteca-digitala.ro

cronica episcopului de Roman, Macarie. Cronica sa este o istoriografie contemporană a perioadei cuprinse între moartea lui Ştefan cel Mare şi începutul domniei lui Ştefan Rareş (1551). Ţara Românească, Transilvania îl interesează îndeaproape surprinzând schimbările de poziţie ale saşilor antrenaţi şi ei în disputa transilvană dintre Ferdinand de Habsburg şi Ioan Zapolya[23]. Grigore Ureche depăşeşte stadiul interesului întâmplător printr-o preocupare mai mare. El ştie că după descălecare, saşii au avut un rol în procesul de apariţie al oraşelor moldovene[24]. Descriind Ardealul el afirmă că acolo locuiesc „şi saşi peste seamă de mulţi"[25]. Vornicul Miron Costin în letopiseţul său „De la Aaron vodă încoace" se inspiră mult din opera lui Lorenz Toppelt (Toppeltinus, 1641-1670) din Mediaş, ca şi mai târziu stolnicul Cantacuzino şi Cantemir. În două locuri chiar Costin trimite la „ungurul (sic !) Tolpăltin"[26]. În „De neamul moldovenilor", saşii sunt şi mai mult vizaţi, autorul făcând noi referiri la Toppeltinus (ca şi în „Poema polonă" şi „Cronica polonă"). Interesul viu manifestat de Miron Costin pentru istoria confraţilor de la vest de Carpaţi s-a concretizat într-o „Istorie de crăiia ungurească", traducere adaptată a celei de a doua părţi din cărticica lui Toppeltinus, care contrar titlului este în primul rând o concisă istorie a Transilvaniei[27]. Fiul său logofătul Nicolae Costin continuă preocupările tatălui său şi prin uzitarea bibliografică a lui Toppeltinus[28].

În cadrul istoriografiei muntene, „Letopiseţul Cantacuzinesc" reia tradiţia moldovenească a prezenţei saşilor în actul de întemeiere statală a lui Radu Negru[29] şi aminteşte pe saşi mai ales cu ocazia evenimentelor din 1599-1601. Informaţii referitoare la saşi ne dă şi cronica logofătului Radu Greceanu, ca şi vornicul Radu Popescu (cca. 1650-1729) în a cărui operă foştii colonişti germani apar în dese momente, începând cu cel al

---

[23] *Cronica lui Macarie*, în *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI*, publicate de Ioan Bogdan, ed. revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 94.

[24] Grigore Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. P. P.Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 71.

[25] *Ibidem*, p. 133.

[26] Miron Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, în *Opere*, ed. P.P.Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 41, 176.

[27] Idem, "*Istorie de crăiia ungurească*", în *Opere*, p. 277-315.

[28] Nicolae Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, Ed. Ioan St. Petre Bucureşti, 1942, p. 92, 46, 97, 113, 116, 121, 137, 143, 167.

[29] *Istoria Ţării Româneşti, 1290-1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*, ed. critică întocmită de C. Grecescu şi D. Simonescu, Bucureşti, 1960, p. 2.

https://biblioteca-digitala.ro

„descălecării". La rândul său, stolnicul Constantin Cantacuzino, citându-l pe Toppeltinus îl vede drept un „om învăţat şi destul de umblat"[30]. Învăţatul boier aminteşte şi unele opinii ale istoricului din Mediaş, cuprinse în lucrarea sa „Răsăriturile şi apusul ardelenilor". Opera lui Toppeltinus se bucură şi din partea lui Dimitrie Cantemir de o deosebită considerare.

Unul din meritele incontestabile ale istoriografiei medievale transilvănene este faptul că prin cele mai bune realizări ale ei, fie că a fost vorba de autori germani, maghiari sau români, a contribuit la popularizarea în Occident a secole de istorie românească.

Nici istoriografii ardeleni de origine maghiară nu au putut să nu cuprindă de multe ori într-un tot unitar istoria celor trei state vecine. Însăşi enumerarea celor mai buni dintre ei, dovedeşte atenţia cu care au fost urmărite evenimentele de peste munţi, deşi unele neobiectiv comentate: talentatul cronicar al curţii principilor Transilvaniei Stefan Szamoscközy, Gaspar Heltai din Cisnădie („Cronica maghiară"), Stefan Szekely („Cronica despre întâmplările mai însemnate ale lumii"), Sebastian Borsos („Cronica despre întâmplările lumii"), Eustatiu Gyulaffy („Însemnări istorice")[31], şi enumerarea cuprinde şi secolul al XVII-lea prin amintirea lui Gaspar Bojthi Verss („De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen", 1595-1614) Ioan Bethlen („Rerum Transylvaricarum libri quator",1629-62) şi „Historia rerum Transylvanicarum", 1662-73), Mihail Cserei („Historia", 1661-1711), Toma Borsos („Memorii", 1580-1630) şi alţii[32].

Preţioase informaţii despre istoria Ţării Româneşti şi a Moldovei ne-a consemnat Nicolae Olahus („Hungaria", „Chronicon"), cel care de altfel venise de mic în refugiu cu familia de dincolo de Carpaţii Meridionali, prima cronică românească din Transilvania a protopopului Vasile din Şcheii Braşovului şi cea rimată a contemporanului său Ioan Caioni, ale cărei versuri povestesc despre luptele dintre îndârjiţii Vasile Lupu şi Matei Basarab. Bun cunoscător al românilor a fost fratele mitropolitului Sava Brancovici, Gheorghe, care a stat mai mulţi ani la curtea lui Şerban Cantacuzino scriind cu această ocazie o cronică românească ce tratează originea latină a poporului nostru, începuturile celor trei state feudale, vremea lui Ştefan cel

[30] Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Ţării Rumâneşti*, în *Cronicari munteni*, Ed. M. Gregorian, I, Bucureşti, p. 35-36.
[31] *Istoria României*, vol. II, p. 1051-1053.
[32] *Ibidem*, vol.III, p. 307-311.

https://biblioteca-digitala.ro

Mare şi cea a lui Mihai Viteazul, şi mergând până la 1686. „Cronica Slovenilor, Illiricului, Missi, cei din sus şi cei din jos Misii", scrisă în limba sârbă şi răspândită prin opt copii cunoscute până azi, începând cu capitolele privitoare la secolul XVI are caracterul unui adevărat letopiseţ românesc, cuprinzând exclusiv istoria românilor. Alături de figura protopopului Vasile, Braşovul a dat şi alţi oameni de cultură care au avut un cuvânt de spus în cadrul multiplelor relaţii dintre oraşul din depresiunea Bârsei şi Muntenia. În timp ce Ion Neculce de pildă, nu întâmplător introduce în cronica sa bogate detalii cu privire la Muntenia şi Transilvania, Radu Popescu este un tot atât de bun cunoscător al realităţilor moldovene şi muntene, iar braşoveanul Radu Tempea vorbeşte despre unele realităţi moldovene sau muntene cu convingerea că acestea îşi au locul într-o istorie transilvăneană. Un exemplu deosebit îl constituie fraţii cărturari Corbea. Tatăl lor, Ioan Corbea a fost preot, fiind sfinţit de mitropolitul Sava Brancovici, după ce fusese mai întâi în Muntenia spre a fi preoţit. Ioan Corbea n-a rămas mult timp preot la biserica Sf. Nicolae din Şchei, deoarece după moartea celei de a doua soţii a plecat în Ţara Românească unde se călugăreşte. Trecând munţii se pare că îi urmează pe cei doi fii, care veniseră aici pe la 1690, David, devenind ceauş pe lângă Mihai Spătarul Cantacuzino, iar Teodor, logofăt pentru limba latină în cancelaria brâncovenească. În timp ce David este trimis în diverse misiuni diplomatice, Teodor în calitate de logofăt pentru limba latină redacta corespondenţa. A îndeplinit însă misiuni diplomatice în Moldova, la curtea lui Cantemir şi în mai multe rânduri în Rusia. Înainte de 1707, dată după care rămâne definitiv la curtea lui Petru cel Mare, Teodor Corbea a fost plătit pentru întocmirea unui „Lexicon latino-român" („Dictiones latinae cum valahica interpretatione") de către harnicul episcop, tipograf al Buzăului, Mitrofan, care însă nu va apuca să profite de rodul muncii braşoveanului, deoarece traducerile cărţilor de Buzău s-au făcut după diferite cărţi ruseşti[33]. Şi tot Braşovul, din care pleacă dascălul Nicolae Duma din Schei, care trăieşte înainte de 1774 în Muntenia, cu care ocazie scrie în 333 de versuri „Istoria Ţării româneşti de la anul 1769"[34], îl va atrage pe aventurierul domn Iacob Heraclide să-şi tipărească fantastica-i genealogie care îl cobora din

[33] Al. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 550.
[34] St. Meteş, *Emigrări româneşti*...,p. 338.

https://biblioteca-digitala.ro

zei[35]. În domeniul muzicii religioase Ioan Duma din Şchei compune pe la 1751 o „Psaltichie românească...", iar Naum Râmniceanu la 1788 „Psaltichia, meşteşugul cântărilor bisericeşti pe glasuri".

Dacă istoriografia munteano-moldoveană trădează pe alocuri o influenţă şi cunoaştere directă a unor lucrări scrise în spaţiul geografic din interiorul arcului carpatic, destule sunt dovezile care atestă istoric şi o cunoaştere istoriografică inversă. Relevarea terminologiei maghiare (nume comune sau proprii) analizate în scrierile lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul (ce venise din Ardeal la Şcoala de la Trei Ierarhi), duce la presupunerea unor consultări de izvoare maghiare, neidentificate până în prezent[36]. Miron Costin şi Constantin Cantacuzino sunt puternic influenţaţi de Toppeltinus („Origines et occasum Transylvanorum", 1667). În ceea ce le priveşte, principalele lucrări ale istoriografilor de la sud şi la nord de Milcov sunt cunoscute nemijlocit de către transilvăneni. De altfel s-au amintit într-un mod mai complet pe parcursul lucrării diferite consemnări ale existenţei cronicilor lui Ureche şi Costin în Transilvania, sau a „Hronicului" lui Cantemir, a căror importanţă în formarea ideologiei Şcolii ardelene este de necontestat. Mai mult chiar, Samuil Micu-Clain în a sa „Scurtă cunoştinţă a istoriei Românilor", unde avem cele mai vechi relaţii „Despre scriitorii cei din Români", aminteşte istoriografi şi opere româneşti vechi[37]. Din păcate ne vine greu să bănuim ce poseda parohul sas din Bălcaciu despre care Eder afirma într-o scrisoare către Engel (la 19 aprilie 1803) că „are multe lucruri despre Valachia"[38]. La 9 martie 1767 un „Z. Lazăr", după ce făcea relatări despre vizita împăratului în Banat, scria unei cunoştinţe de peste munţi următoarele: „Mă rogu foarte ca să te nevoieşti în tot feliu să-mi dobândeşti unu letopiseţu sau historiia Ţării - Rumâneşti şi a Moldovii, de acum proaspătu scrise, şi, de va fi cu putinţă şi catalogul Mitropoliţilor Ţării - Rumâneşti şi Moldoveneşti şi a episcopilor de la toate episcopiile osebite, şi cu însemnarea în ce ai şi supt ce D(o)mni s-au început şi ep(i)scopiile şi

[35] N. Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti*...., p. 174.
[36] A. Veress, *Note la amănuntele ungureşti din letopiseţul Ţării Moldovei al lui Grigore Ureche şi Simion dascălul*, în "Revista istorică română", an III (1933), fasc. IV, p. 381-385.
[37] Al. Lupeanu, *op. cit.*, p. 617.
[38] N. Iorga, *Mărunţişuri istorice...*, p. 53.

https://biblioteca-digitala.ro

tipografiile lor; şi, de va fi cu putinţă, şi a celor ardeleneşti neunitu, care au fostu până la Theofil Petru..."[39].

O bună cunoaştere a avut loc şi între moldoveni şi munteni. Din istoriografia munteană se remarcă în mod deosebit prin bogăţia de date „Istoriile domnilor Ţării Româneşti" (1290-1728) scrise de Radu Popescu. Autorul dovedeşte cunoaşterea lucrărilor a numeroşi autori moldoveni (pe lângă cronica braşoveanului Teodor Corbea)[40], cunoscut fiind faptul că astăzi numeroase manuscrise, printre care şi cele ale lui Ureche circulau în Muntenia. Nicolae Iorga presupune că autorul a cunoscut şi „letopiseţul moldovenesc" pentru că până la Aron - vodă se transcriu mereu citate întregi din „letopiseţul" moldovenesc, urmându-se astfel cronica lui Ureche[41]. Bogăţia de date despre Moldova este un aspect în plus care deosebeşte radical cronica lui Popescu de cea a Cantacuzinilor. Concret, se mai pot aminti în această ordine de idei numele lui Nicolae Roset care citează „Letopiseţele Moldovei", al vistiernicului Constantin Văcăreşcu cu genealogia intitulată „Luminata viţă a neamului prealuminatului, preînvăţatului şi blagocestivului Domn a toată Ţara Românească Io Nicolae Alexandru Voevoda, scoasă din letopisiţele Moldoveneşti cu porunca Înălţimii Sale de preaplecatul den slugile Măriei Sale Constantin Văcărescu Vel Vistier la leat 7235"[42], al lui Naum Rîmniceanu (bun cunoscător al lui Constantin Cantacuzino, Nicolae Costin şi Petru Maior)[43], care scrie şi „Cronica inedită de la Blaj", compilând pe Pîrvu Cantacuzino şi clucerul Dumitrache[44], al lui Constantin Daponte, autorul „Efemeridelor dace" care foloseşte pe Costin, Neculce, Mustea şi Radu Popescu[45], şi în sfârşit, a lui Amiras care foloseşte în cronica sa moldoveană dese extrase din cronicile muntene. Nu este exclus ca pentru perioada 1661-1729, Ion Neculce să fi consultat şi unele cronici muntene, îndeosebi pe cea a lui Radu Popescu.

---

[39] Idem, *Legăturile principatelor române...*, p. 98-99.
[40] St. Meteş, *Emigrări româneşti...*, p. 338.
[41] N. Iorga, *Cronicele muntene*, în "Analele Acad. Rom.", Seria II, Tom. XXI, Bucureşti, 1899, p. 50.
[42] Idem, *Istoria literaturii române...*, vol. I, p. 164-165.
[43] *Ibidem*, vol. II, p. 279.
[44] St. Meteş, *Emigrări româneşti...*, p. 339.
[45] N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. I, p. 373.

https://biblioteca-digitala.ro

La rândul lor, operele Şcolii ardelene vor exercita o vie influenţă mai ales după 1821 în formarea noii generaţii paşoptiste nu numai în Transilvania ci şi în celelalte două ţări surori.

O altă idee demnă de subliniat este existenţa unor eforturi continue de cuprindere în cadrul aceleaşi lucrări al întregului destin istoric al Ţărilor Române. În Moldova, acolo unde Dorothei al Monembazei copia din porunca lui Petru Şchiopul un cronograf, tipărit în 1631 la Veneţia şi dedicat domnului muntean Alexandru Coconul[46], învăţatul istoriograf medieval Miron Costin cuprinde soarta Moldovei şi a Munteniei în două lucrări în poloneză: „Istoria în versuri polone despre Moldova şi Ţara Românească" (1684), şi „Cronica ţărilor Moldovei şi Munteniei" (1677).

În timp ce Cantemir acordă interesul său total istoriei românilor văzând în lucrarea sa capitală „Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor", un mesaj suprem cu care a răspuns după moarte aspiraţiilor naţionale ale generaţiilor următoare, stolnicul Cantacuzino elaborează „scurtă dar nedesăvârşită lămurire despre Ţara Românească"[47]. În cadrul acestei lucrări constituită dintr-un număr de răspunsuri trimise generalului Marsigli, autorul vorbeşte de istoria tuturor românilor, cu observaţii geografice, cu lista cronologică a domnitorilor români, şi cu prezentarea mai accentuată a figurii lui Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul, elogiaţi pentru eforturile lor militare, şi a lui Neagoe Basarab pentru pasiunea sa pentru cultură. Un manuscris cercetat de Iorga la arhiva Muzeului Naţional din Pesta cuprinde o istorie a regatului maghiar, şi pe lângă dânsa şi un tratat „De ducibus Valachiae", lucrare scrisă în 1723 (?) probabil de un sas sau austriac din administraţia Olteniei ruptă de trupul ţării. Mica operă prezintă şi o listă a domnitorilor români (până la Emanuel Giani-Ruset în Moldova, şi cu încă o prelungire a listei de un deceniu în Ţara Românească), adăugată mai târziu. Autorul, bun cunoscător al limbii române şi probabil al ţărilor noastre, dă chiar în chirilice întreaga titulatură domnească a lui Şerban Cantacuzino. Către sfârşit laudă activitatea literară a lui Nicolae Mavrocordat şi prietenia sa cu Ştefan Bergler[48]. Acelaşi neobosit cercetător, Nicolae Iorga, găsea cu aceeaşi ocazie în biblioteca universităţii maghiare un

[46] Al. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 504.
[47] *Ibidem*, p. 566.
[48] N. Iorga, *Mărunţişuri istorice...*, p. 28-29.

https://biblioteca-digitala.ro

alt manuscris cu titlul „Prodromus historiae principatum Valachiae et Moldoviae", ce trebuia să fie prefaţa unei mari lucrări în limba latină. Autorul prezumtiv, Carol Peterfy, locuitor al Principatelor, o aşterne pe hârtie la mijlocul secolului al XVIII-lea, poate sub domnia lui Constantin Mavrocordat în Moldova[49], cunoscut fiind faptul că domnul fanariot era animat de dorinţa de a realiza o cuprinzătoare istorie a românilor printr-unul din cărturarii iezuiţilor unguri din Ardeal[50]. Astfel, la 1743 îi este recomandat Carol Peterffy din Presburg, şi poate chiar el a fost cel care a tradus în latină lauda domnului, alcătuită de levantinul Petre Depasta. Iniţial Mavrocordat începu prin trimiterea unui şir de întrebări privind realităţile politice româneşti până în secolul al XIII-lea. În răspunsurile sale, intitulate „Illustratio articulorum quorundam historicorum rem et historiam Valachorum concernentium", Peterffy care încerca să creeze o interdependenţă a istoriei noastre de cea ungară, deşi lucra după izvoare antice, cărţi de arheologie apusene şi diferite manuscrise, atribuie lui Ştefan cel Mare însuşi întemeierea bisericii catolice a Milcovului. Alături de Petre Depasta, care a făcut o prezentare retorică a vieţii lui Constantin Mavrocordat, descriind domniile lui la nord şi la sud de Milcov, alt grec, Constantin Daponte oferă cititorilor prin „Cronograful" său numeroase informaţii privitoare la Ţările Române din perioada 1648-1704. Evenimentele din Muntenia, în centrul cărora stă prăbuşirea spectaculoasă a lui Brâncoveanu, sunt destul de bine redate şi în letopiseţul anonim copiat de Muste în ţara de la nord de Milcov.

Un caz aparte este constituit de manuscrisele româneşti nr. 5367 şi respectiv 2591 de la Biblioteca Academiei, care conţin o istorie a Principatelor de la întemeiere până la domniile consecutive ale lui Constantin Mavrocordat în cele două state. Ambele volume au aparţinut fanariotului, care de altfel a patronat scrierea acestei compilaţii. Titlul primului volum este: „Leatopiseţul Ţării Rumâneşti şi a Ţării Moldovei, de viaţa a prea luminaţilor Domni ce au stăpânit într-u aceste doauă ţări ce s-au lucrat în zilele lor şi a părţilor streine care se megieşesc cu aceste ţări, pre larg *adunate din multe leatopiseţe* (s.n.) şi cu buna îndreptare alcătuit

[49] *Ibidem*, p. 58.
[50] Idem, *Francisc Racoczy al II-lea...*, p. 27

https://biblioteca-digitala.ro

precum se veade"[51]. Pentru Moldova este reprodus Ureche şi Miron Costin în întregime, cu mici modificări; pentru Muntenia o redacţie a cronicii Cantacuzineştilor până la domnia lui Mihnea al III-lea, apoi un paragraf nou al cărui titlu, scris cu roşu, este: „De aicea înainte am scris eu Avxentie Uricariul după cum mi-au spus Iştoc comisul, care le au fost slugă la Grigorie Vodă". Mai departe a fost folosit şi Radu Popescu.

Războiul ruso-turc dintre 1769-1774 a constituit pentru biv vel stolnicul Dumitrache subiectul unei naraţiuni intitulată de primul ei editor V. A. Urechia „Istoria evenimentelor din Orient cu referinţă la principatele Moldovei şi Ţara Românească din anii 1669-1774"[52]. În plus Dionisie Fotino compilează o „Istorie a vechii Dacii, acum a Transilvaniei Valahiei şi Moldovei" apărută în 1818 la Viena[53], şi dacă un anonim compilează la 1805 „Letopiseţul ţărilor Moldova i Ţara românească, decând s-au descălecat"[54]; Lazăr Scriba, secretarul lui Constantin Mavrocordat, scrie la Iaşi în 1734 „Istoria pe scurt sau paralelă între Domnii Valahiei şi ai Moldovei"[55]. Prin numeroase copii manuscrise se răspândesc şi cronicile paralele ale Principatelor ale lui Axinte Uricariul şi Vasile Buhăescu[56]. Ni se pare sugestiv şi faptul că în secolele XVII-XVIII tipografiile încep să se ocupe şi de publicarea lucrărilor unor români de dincolo de hotarul statului respectiv. La 1810 apare „Octoihul" nou de Râmnic tradus din greceşte de „Oare cari părinţi din mănăstirea Neamţului ce easte în Moldova" şi corectat de Iosif episcopul Romanului[57]. Tot Moldovei i se datorează prin „Rafail Smeritul monah din Sfânta mănăstire a Neamţului" publicarea la Braşov în 1812 a cărţii „Uşa pocăinţii"[58], centrul tipografic care va imortaliza pe hârtie în 1818 şi „Legiuirea"lui Caragea[59]. Alături de Braşov, Sibiul poate fi amintit prin tipărirea traducerii arhimandritului Nicodim Greceanu „Învăţăturile de multe ştiinţi" în 1811 şi prin cea a traducerii în versuri vel-paharnicului

---

[51] C. Grecescu, *Mărturiile comisului Istoc. Un fragment de cronică, 1659-1664*; în "Revista istorică română", an VIII (1938), p. 87-88.
[52] *Istoria României*, vol. III, p. 1097.
[53] P. Cornea, *op.cit.*, p. 64.
[54] N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 69.
[55] C. Erbiceanu, *op.cit.*, p. 28.
[56] *Istoria României*, vol. III, p. 540.
[57] N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 266.
[58] *Ibidem*, p. 320.
[59] *Ibidem*, p. 363.

https://biblioteca-digitala.ro

Iordachi Slătineanu - „Achilefs la Schirot" şi a „Istoriei lu Sofronim, Greca nouao" (sic !), ambele probabil în 1797[60]. O altă încercare de tipărire, de această dată nereuşită, o face auditorul austriac de la grănicerii bănăţeni Ioan Horvath din Mehadia în 1786, adresând domnului muntean o petiţie în care îi oferea spre cercetare şi întrebuinţare traduceri în limba română: „Dreptul internaţional", „Dreptul neamurilor, scris spre folosul neamului românesc de Ioan Horvath, auditoriu". În plus, cerând un sprijin pe lângă Vodă, de la episcopul de Râmnic, Horvath se oferea să mai traducă în română şi „Dreptul oraşului din Lontru" şi „Dreptul firii"[61]. În aceeaşi ordine de idei trebuie amintită apariţia spre sfârşitul perioadei istorice tratate a unor considerabile eforturi pentru strângerea legăturilor cultural-artistice şi pe calea editării unor periodice româneşti pentru toţi românii. „Societatea filozofocească a neamului românesc în mare prinţipatulu Ardealului" îşi propusese încă din 1795 editarea unei reviste de un variat conţinut, operele reprezentanţilor de frunte ale Şcolii ardelene urmând să fie şi pe această cale cunoscute peste munţi. Pe de altă parte Zaharia Carcalechi rămâne remarcabil prin intenţia sa de publicare în 1817-1818 a „Gazetei româneşti", ce se voia răspândită la Iaşi şi Bucureşti. Ziarul nu ieşi, dar Carcalechi reuşi să înceapă tipărirea la 1821 a „Bibliotecii româneşti", care din păcate nu continuă mult „pentru nenorocirea ce s-au întâmplat în prinţipatul Valahiei şi al Moldoviei cu neodihna şi fuga". În „înştiinţarea" pentru „Biblioteca românească întocmită în 12 părţi, după numărul celor 12 luni" apar printre susţinătorii săi ardeleni şi unii din principate din care citâm pe: Mihai Sturdza, Conachi, Iordachi Balş marele vornic Şerban Negel, mitropolitul Veniamin şi Gherasim de Roman; iar din Muntenia pe: Ghica vodă (care „cu dreptul se poate zice tatăl culturii româneşti"), boierul Gheorghie Oprian şi alţii. În noul său apel către români tipărit în calendarul din Buda (1825), Carcalechi aminteşte printre susţinătorii săi pe Ienăchiţă Văcărescu şi pe mitropolitul Dionisie, deplângând însă preferinţa românilor din Principate pentru literatura grecească şi franceză şi nu pentru cea românească[62].

Nu lipsită de semnificaţie este şi scrierea primei piese de teatru românesc care apare în Transilvania nu mult după 1777, având ca subiect tragica moarte a lui Grigore Ghica al III-lea, unicul domn fanariot jerfit

[60] *Ibidem*, p. 349-350.
[61] *Ibidem*, p. 362.
[62] *Ibidem*, p. 274-275.

https://biblioteca-digitala.ro

pentru o cauză românească, în urma opoziției sale față de răpirea Bucovinei de către austrieci[63]. Poate că autorul manuscrisului chirilic, păstrat la biblioteca seminarului ortodox din Oradea, a fost un tânăr moldovean venit de peste munți, având încă proaspăt în minte tragicul eveniment, care de altfel a inspirat un cântec, pe care mai târziu Mihail Kogălniceanu îl atribuie greșit lui Enachi Kogălniceanu. Mai târziu au fost găsite 14 variante din care cel puțin două au fost compuse la sud de Milcov[64]. Semnificativ este și faptul că începuturile teatrului românesc sunt marcate la 1821 de prezentarea unei piese ocazionale, la Brașov, în fața boierilor pribegi din cauza evenimentelor revoluționare, și inspirată din bejenia lor în Ardeal[65].

Remarcabil însă este bogăția de informații pe care ideologii Școlii ardelene o au din istoriografia Țărilor Române vecine. Într-o primă etapă, corifeii acestei școli ajung să cunoască temeinic multe din izvoarele de bază ale istoriei neamului din Principate: Șincai folosește cronica lui Miron Costin, cea a lui Stoica Ludescu, Mihai Cantacuzino, Greceanu și cronica Bălăcenilor a lui Radu Popescu. Din Cantemir cunoștea „Istoria Imperiului Otoman" și „Viața lui Constantin Cantemir"[66]. Samuil-Clain, la rândul său, are o bogată lectură: Ureche, Miron Costin, Misail Călugărul, Constantin Cantacuzino, Radu Popescu, și Cantemir („Descrierea Moldovei", „Istoria Imperiului Otoman", „Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea" și „Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor")[67]. Demn de lăudat prin cultura sa Petru Maior cunoaște și el pe Miron Costin, Radu Greceanu și Dimitrie Cantemir („Descriptio Moldaviae")[68], iar I. B. Deleanu rămâne memorabil în cultura noastră prin epopeea „Țiganiadei", operă de pură inspirație din tematica istorică muntenească, același care scria în limba germană la 1803 la Lemberg „Observațiuni scurte asupra Bucovinei"[69]. Dacă la aceasta mai adăugăm și faptul că Samuil Micu prezintă împreună operele istoricilor din

[63] I. Massof, *op. cit.*, p. 66.
[64] Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 709.
[65] I. Brează, *Începuturile teatrului românesc în Ardeal*, în "Gând românesc", an V, (1937), p. 474.
[66] N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol. II, p. 185.
[67] *Ibidem*, p. 151.
[68] *Ibidem*, p. 204.
[69] St. Meteș, *Emigrări românești...*, p. 340.

https://biblioteca-digitala.ro

cele trei ţări române (în „Scurtă cunoştinţă a istoriei românilor" - capitolul „Scriitorii cei din români"), că Damaschin Bojica scrie „Vestitele fapte şi perirea lui Mihai Viteazul", sau că Vasile Pop face cel dintâi „Diplomatiriu românesc" care cuprinde documente privitoare la toate ţările române[70], ne putem face o imagine destul de clară asupra rolului Şcolii ardelene de a concentra la un nivel net superior ca până atunci, ceea ce avea mai bun la noi scrierea istorică, strâns legată, de ceea ce avea mai tragic realitatea istorică de atunci: lipsa drepturilor naţionale şi politice pentru transilvăneni, teritorii româneşti sub ocupaţie străină, dar şi **conştientizarea tot mai accentuată a necesităţii vitale de unitate şi independenţă naţională**.

* *
*

Stemele unite pe o *Liturghie*, Bucureşti, 1747.

[70] C. Daicoviciu, St. Pascu şi alţii, *op. cit.*, p. 294-295.

https://biblioteca-digitala.ro

LEGĂTURI ȘI COLABORĂRI ÎNTRE OAMENII DE CULTURĂ

Fiind obligați să ne rezumăm doar la informațiile consemnate istoric, o cercetare mai atentă a istoriei culturii noastre medievale relevă fenomenul deloc surprinzător al unei continue cunoașteri a celor care prin propriile eforturi au contribuit la evoluția culturii românești. Fără îndoială că cea mai mare parte din corespondență, în măsura în care a fost făcută de-a lungul timpului între diferiții oameni de cultură a fost distrusă de vitregiile vremurilor trecute. O corespondență mai bogată a putut exista între zonele de tradiție în ceea ce privește contactele economice, demografice, politice și culturale dintre Țările Române. Astfel de contacte culturale prin mijlocirea scrisului au putut fi între Banat, Hațeg, Făgăraș, Sibiu și Oltenia, între regiunea Argeșului, București și Țara Bârsei, între București și Iași și bineînțeles între centrele moldovene și zonele Maramureșului și Bistriței, așa cum a fost cazul corespondenței dintre învățatul logofăt moldovean Teodor Ianovici - „Theodor Ianowiez" - începută în 1633 cu fruntașii orașului Bistrița[1].

Este cunoscută prietenia dintre Udrișteș Năsturel și mitropolitul Varlaam al Moldovei stimulată cu ocazia vizitei celui din urmă la Târgoviște în 1644 în scopul împăcării vechilor rivali Matei Basarab și Vasile Lupu. Cu această ocazie teologul moldovean citește din biblioteca lui Năsturel „Catehismul calvinesc". Probabil că ambii au folosit ocazia pentru a discuta diverse probleme, inclusiv cele de dogmă. De altfel, cu ocazia traducerii din latină în slavonă a operei ascetice medievale de mare circulație în Apus „De imitatione Christi" („Carte despre imitarea lui Cristos" tipărită la mănăstirea Dealu în 1647), Udrișteș Năsturel scrie și o prefață către Varlaam, unde afirmă că „a căpătat" multă „dragoste" pentru „Limba rîmlenească sau latinească nouă vădit înrudită „cu limba română"„[2]. La rândul său Varlaam, cunoscându-l personal, a avut cuvinte de laudă pentru persoana logofătului Udrișteș Năsturel care i se păru „boiariu cinstit și slovesnicu, și cu toată

[1] N. Iorga, *Documente românești...*, p. XCV.
[2] Al. Rosetti (sub redacția), *op.cit.*, p. 374.

https://biblioteca-digitala.ro

destoinicia şi înţelegerea harnic şi drept pravoslavnic creştin"[3]. Fără îndoială că la această apropiere dintre ei au contribuit şi preocupările lor comune. Dacă boierul muntean scrie versuri slavone la stema ţării sale cu ocazia tipăririi „Pravilei" de la Govora din 1640, mitropolitul moldovean introduce trei compoziţii versificate în limba română la începutul „Cazaniei" sale din 1643. Acelaşi învăţat boier muntean l-a sprijinit pe ieromonarhul Silvestru la traducerea din rusă în română a „Evangheliei învăţătoare", tipărită la Govora în 1642[4], tipograf muntean care după cum se ştie va conlucra cu Simion Ştefan pentru realizarea „Noului Testament" din 1648. Tot Silvestru începe să traducă în română noul „Catehism calvinesc" din 1648, care, murind, va fi terminat de tradus de Simion Ştefan[5].

Unii oameni de cultură îşi desfăşoară activitatea lor şi în ţările vecine lor. De pildă, spătarul Milescu, Radu Tempea, membri ai familiei braşovene Corbea, îşi desfăşoară activitatea şi în Muntenia, Miron Costin sau Constantin Cantacuzino cunosc bine cele trei ţări. De exemplu, Miron Costin a participat la expediţii militare în Transilvania (1659-1660), în Muntenia şi Oltenia (1663) cu care ocazie vede „pragurile" rămase ale podului lui Traian, fiind din nou la sud de Milcov cu ocazia reprimării răscoalei seimenilor. Întrebat la 1709 despre caracterul lui Ştefan Milescu (nepotul învăţatului spătar), Constantin Cantacuzino răspunde că l-a cunoscut doar pe tatăl lui Ştefan: „dar am cunoscut pe tatăl său, când stăteam pentru câtva timp la Iaşi, ca pe un om cuminte"[6]. Iată-l deci pe Cantacuzino locuind un timp în inima Moldovei, timp în care a putut întreţine diverse legături culturale cu boierii mai învăţaţi şi înalţii prelaţi de acolo. La rândul său Milescu, înainte de a deveni agentul domnului muntean Grigore Ghica (1661-1664) pe lângă Poartă, vine tot ca spătar în Ţara Românească o dată cu mutarea lui Gheorghe Ghica în scaunul domnesc muntean, ca apoi după o revenire la Iaşi, să se întoarcă la curtea munteană[7]. Cu aceste ocazii, poate că însuşi Nicolae „Spătarul", cum a fost adesea numit de contemporani, a adus în Muntenia manuscrisul traducerii Bibliei, de care s-au folosit mai târziu cei

[3] N. Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti*..., p. 324.
[4] Al. Rosetti (sub redacţia), *op.cit.*, p. 372.
[5] St. Meteş, *Istoria bisericii şi a vieţii religioase* ..., p. 305-310.
[6] N. Iorga, *Nou despre Nicolae Milescu*, în "Revista Istorică", vol. XXIV (1938), nr. 4-6, p. 119.
[7] Al. Rosetti (sub redacţia), *op. cit.*, p. 458.

https://biblioteca-digitala.ro

care au depus remarcabilul efort de a oferi limbii române și bisericii noastre „Biblia" de la 1688, un rol deosebit revenindu-i aici tocmai lui Constantin Cantacuzino. În ceea ce privește Transilvania viitorul mare călător moldovean o cunoștea bine trecând munții în 1659 în cadrul unei expediții militare moldovenești[8].

Întâlniri și conversații au putut avea loc de-a lungul timpului și în centrele europene cel mai mult frecventate de studenții și cărturarii români. Un caz semnificativ este cel al aceluiași stolnic Cantacuzino, care are diferite discuții cu studentul sas Martin Hermann la Veneția și Padova[9] și care are cuvinte de laudă pentru frații Brancovici din Transilvania vecină. Astfel în cronica sa boierul muntean, având strânse legături cu fratele mitropolitului Sava, consideră pe Gheoghe Brancovici „om de cinste și cu cunoștință și iubitor de a ști multe". La rândul său Sava este: „om și acela destul de învățat și temător de dumnezeu"[10]. În timp ce Mihai Ițtvanovici se recunoaște învățăcel al „cinstitului părinte și dascăl" Antim Ivireanu[11], stolnicul Cantacuzino în istoria sa se răfuiește aprig cu „basnele" lui Simion Dascălul.

Și cronicarii moldoveni cunosc bine Țara Românească. Dacă Nicolae Costin se refugiază din motive politice la curtea lui Brâncoveanu între 1695-1700, ca apoi să revină la București în calitate de cronicar al curții lui Nicolae Mavrocordat, Ion Neculce încă de la 14 ani ajunge cu mama și cu cele două surori să se adăpostească în casa stolnicului Cantacuzino, ruda sa. Aici la sud de Milcov, în timpul pribegiei sale de patru ani, Neculce a folosit probabil mare parte din timp pentru învățătură[12].

Lăsând la o parte deosebit de bogata conlucrare dintre tipografii de pe ambele versante carpatice, analizată de altfel într-un capitol trecut, un caz mai deosebit este constituit de figura episcopului de Buzău, Mitrofan de la Bisericani. După ce fusese ucenicul lui Dosoftei, fugind din Moldova din cauza prigoanei lui Duca vodă și aducând cu sine și pe alții, pune bazele

---

[8] N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VI, București, 1938, p. 308.

[9] F. C. Dimitrescu, *Stolnicul Constantin Cantacuzino. Însemnările de călătorie și de studii la Constantinopol, Veneția și Padova (1663-1669)*, în *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973, p.115-120.

[10] St. Meteș, *Șerban Vodă Cantacuzino...*, p. 24.

[11] N. Iorga, *Activitatea culturală a lui Constantin Vodă Brâncoveanu...*, p. 8.

[12] Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 650.

https://biblioteca-digitala.ro

tiparniţei de la Buzău. Ajuns episcop, Mitrofan va da o mână de ajutor braşoveanului Teodor Corbea la întocmirea dicţionarului latino-român intitulat „Dictiones latinae cum Valachica interpretatione"[13].

Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea o corespondenţă mai bogată au avut unii înalţi prelaţi de la sud de Carpaţii Meridionali. Într-o scrisoare din decembrie 1761 spre exemplu, episcopul de Râmnic Grigore, felicitându-l pe episcopul ardelean neunit Dionise Novacovici cu ocazia proaspetei sale numiri, nu uita să-l roage a-i înlesni transportul a vreo 500 de cărţi ce cuprindeau „Slujbele şi vieţile sfinţilor arhierei şi împăraţi ai neamului sârbesc", tipărite la Râmnic, în urma unei cereri exprese a episcopului Sinesie din Arad[14]. Schimbul de scrisori continuă şi în următorii ani pe probleme specifice preocupărilor lor.

Poate cea mai frumoasă colaborare de la distanţă prin intermediul scrisorilor, şi cu certitudine cea mai lungă în timp acoperind câteva decenii este cea dintre episcopii de Argeş şi Râmnic (Iosif şi Chesarie) şi negustorul sibian Hagi Constantin Pop. Începând după anul 1770, corespondenţa lor s-a axat mai ales pe comenzi de carte bisericească, în acestea fiind antrenat şi „Her Ioan Bart" care îi trimitea lui Iosif calendare de Sibiu, Ioan Molnar Pioariu îngrijindu-se în acelaşi timp de unele cereri de sfeşnice[15] . Aceluiaşi negustor, înrudit cu boierii olteni, îi erau solicitate cărţi de către „B. Ştirbei Vornic" încă din 1791, corespondenţa lor mergând până la 1810[16]. În 1796, cu ocazia trecerii sale prin Transilvania, Ştirbei îl vede pe vechiul său furnizor sibian, ca şi pe Ioan Molnar Pioariu. În schimb, Dinu Golescu în drumul său prin Ardeal nu va scrie nici un cuvânt despre puternica viaţă culturală din Braşov, din Avrigul lui Lazăr, din puternicele centre ortodoxe Sibiu şi Alba Iulia. Îl atrăgeau oare atât de mult civilizaţia central şi vest europeană ? La Alba Iulia lui Mihai Viteazul, îl pomeneşte numai la cele trei movile de lângă Turda: „Acolo s-au omorât prea slăvitul Domn Mihai - Vodă Viteazul, în bătaia ce au avut cu Austria"; nici un cuvânt din Cluj, din Oradea episcopului Samuil Vulcan; nu vorbeşte de Clain, Şincai, Maior şi asta după venirea entuziastă a lui Lazăr la Bucureşti[17].

---

[13] *Istoria Românei*, vol. III, p. 281.
[14] N. Iorga, *Legăturile principatelor române...*, p. 88-90.
[15] Idem, *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria*, p. 98.
[16] Idem, *Contribuţii la istoria învăţământului...*, p. 24.
[17] Idem, *Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria*, p. 97-98.

https://biblioteca-digitala.ro

În ceea ce îl privește pe eruditul domn Nicolae Mavrocordat, admirat în mod deosebit de Johann Filstch, relațiile cu unii cărturari ardeleni au fost deosebit de active. Este vorba mai ales de colaborarea ce a avut loc între domnul muntean și Stephan Bergler, unul din cei mai buni elenişti ai secolului al XVIII-lea, care va trăi și la curtea bucureşteană, precedat fiind aici de Clemens Huldrich Brecht, dar și de brașoveanul Dimitrie Eustatievici[18]. Manuscrisul autograf al gramaticii româneşti a lui Eustatievici din 1757, „Întărit cu pilde prea folositoare" și „așezat cu rânduială dreaptă", cuprinde un „Cuvânt de afierotisire" către Nicolae Mavrocordat, care laudă pe voievodul Ungrovlahiei, îi preamărește intenția de a scoate norodul din „ceața întunericului întru lumina adevărului" și arată cauzele care l-au făcut pe autor să-i dedice „această prea puțină și slabă roadă a minții" sale (grija domnului față de progresul învățăturilor „adevărate și drept măritoare", dorința de a împlini vrerea „de demult" a lui Mavrocordat de a avea o gramatică în „dialectul românesc" și speranța că milostivul domn va dispune „a să da tipăririi" opera). Xenopol, Iorga, C. Erbiceanu au fost de părere că Eustatievici și-a scris „methodos"-ul la porunca principelui care vroia să „ușureze studiul gramaticii greceşti pentru români, introducându-i în studiul limbii lor prin cunoștințele gramaticale româneşti". Ca izvor principal a folosit „Dreaptă alcătuire a gramaticii slavoneşti" a lui Meletie Smotrițki, în ediția Ivireanu (Snagov, 1697). Dimitrie Statievici, alias „Eustatievici", a cunoscut cuvântarea revendicativă de la Zlatna de la sfârșitul mișcării „norodului românesc" din anii 1759-1761, condusă de Sofronie, a tipărit la Râmnic în româneşte diploma cu privilegiile acordate sârbilor, și „el însuși vestea... apropiata eliberare a neamului valah din servitutea sa de veacuri". Prin participarea la evenimentele din 1759-1761 s-a situat alături de cei care luptau împotriva nedreptăților la care erau supuși românii ortodocși. Maria Marinescu consideră, pe baza analizei unor date concrete, că brașoveanul prin naștere St. Bergler era de origine român[19]. Acesta în 1722, lucrând la un librar din Leipzig, traduce în latină lucrarea „Despre datorii" („De officiis") a lui Nicolae Mavrocordat, lucrare dată la tipar în același oraș german. Drept urmare domnul îi scrie felicitându-l și mulțumindu-i. Ajunge la București

[18] Al. Rosetti (sub redacția), *op. cit.*, p. 754.

[19] C. Maria Marinescu, *Umanistul Stefan Bergler (1680-1738). Viața și activitatea sa*, în "Revista istorică română", an XX-XII (1941-1942), p. 176-180.

https://biblioteca-digitala.ro

educatorul beizadelelor şi bibliotecarul celebrei biblioteci a fanariotului, unde descoperă un manuscris al lui Eusebius. Iniţiază şi tipărirea manuscrisului „Dicţionarul Sfântului Chiril". Domnul fanariot avea două manuscrise de acest gen; patriarhul Hrisant Notara îi trimite încă unul, aşa încât prin această lucrare Bergler iniţiază prima ediţie critică realizată la noi. Din păcate nu reuşeşte să tipărească decât o singură coală din dicţionar, în 1723 la Bucureşti, rămânând însă preţuit şi de următorul domn Constantin Mavrocordat. Se pare că a vizitat şi Moldova.

Acelaşi Johann Filstch pune la dispoziţia mai sus menţionatului principe, contra cost, un important număr de extrase şi rezumate din cronicile cu referiri la români[20]. Analizând personalitatea lui St. Bergler, Iorga îi atribuie şi traducerea în latină a genealogiei Mavrocordaţilor întocmită de Nicolae Roset[21].

O deosebită de rodnică prietenie a fost acea dintre moldoveanul Gherontie şi bucureşteanul Grigore. Gherontie, poate cel mai sârguincios dintre membrii şcolii reformatorului Paisie, îl întovărăşi pe Dorotei la şcoala domnească de la Sf. Sava. La întoarcere, moldoveanul, deja asociat cu Grigore, îl aduce cu dânsul la mănăstirea Neamţ. Dar în loc să rămână mai mult timp acolo „prea-cuviosul arhimandrit Chir Grigorie" se stabili după 1818 probabil la Bucureşti, fapt ce nu va împiedica colaborarea viitoare începută încă din 1794, când foştii colegi de la Sf. Sava traduseseră împreună „Cartea folositoare de suflet", apărută în Muntenia. În 1803 semnează amândoi prefaţa traducerii lucrării apărută la nord de Milcov, „Întrebări şi răspunsuri oarecare bogosloveşti ale Sfântului Atanasie", iar în 1805 în prefaţa traducerii „Tâlcuri Evangheliilor" se semnează: „Gherintie şi Grigorie din sfânta mînăstire Neamţuluia". Şi traducerea din 1806 „Descoperirii pravoslavnicii credinţă" le aparţine[22].

Activităţii laborioase a episcopului de Rîmnic Cherasie se datoreşte remarcabila serie tipografică a „Mineelor", a căror retipărire la Buda în 1805 are loc sub supravegherea lui Iosif al Argeşului şi „cu râvnă şi cu osârghia dumnealui domnului Ioan Moldar", fapt ce vor asigura „Mineelor" o nouă potenţă de circulaţie în întregul spaţiu românesc.

---

[20] A. Armbruster, *Historiographische Bezühungen*, în „Rev. des Études Sud-Est Europ.", 1975, 1, p. 66-74.

[21] C. Maria Marinescu. *op. cit.*, p. 207.

[22] N. Iorga, *Istoria literaturii române...*, vol.II, p. 321.

https://biblioteca-digitala.ro

Adaptându-se unei situații concrete date, corifeii Școlii ardelene s-au orientat prioritar în lectură, spre Budapesta, Viena și Italia unde puteau găsi noi dovezi pentru demonstrarea latinității, unității și continuității poporului român, decât preocupați să întrețină puternice legături culturale cu acei din Principate, e drept foarte puțini, care la acea dată puteau contribui cu ceva la marea operă istoriografică ardeleană. Unele legături culturale a putut întreține mai bine I. B. Deleanu din moment ce ajunge în cadrul aparatului administrativ din Liov. Prin intermediul său, ca și a altor ardeleni veniți în Bucovina, noile idei încep să fie cunoscute și de bucovineni. Iată cazul lui Toader Racoce (1770-1822)[23]: născut în Carapciu (azi reg. Cernăuți) intră în administrația gubernială de la Liov cu care ocazie îl cunoaște pe I. B. Deleanu. Însuflețit de acest nou suflu cultural lansează în 1817 „o înștiințare pentru gazete românești". Pentru apariția gazetei preconizate (urma să fie primul ziar românesc din Bucovina), care trebuia să aibă un conținut variat, de la probleme de gramatică până la cele de teologie, ridicând probleme deosebite, Toader Racoce cere ajutorul consistoriului bisericesc din Sibiu. Din „considerațiuni politice", însă i se refuză acest sprijin.

Dacă Petru Maior nu surprinde puternica legătură dintre biserica românească, transilvăneană și cele de peste munți, dacă Samuil Micu tratează sumar istoria Principatelor, la rândul său Șincai se înscrie pe aceeași linie, nescriind personal nici măcar o pagină despre epopeea ștefaniană. Această lipsă reciprocă de interes se va menține până la momentul istoric al mișcării revoluționare din 1821, în urma căreia influența grecească și într-o anumită măsură otomană va scade, ceea ce va crea noi condiții de apropiere între cele două zone spirituale românești. În plus, învățământul din Principate a fost mult timp dominat de moda dascălilor greci și apoi occidentali, cunoscându-se puține exemple ce se abat de la acest curent: unii dascăli ardeleni veniți la seminarul de la Socola condus de mitropolitul Veniamin, la București un Gheorghe Lazăr care nu vine din proprie inițiativă sau Ladislau Erdely, adus fiind în 1817, cunoscut fiind ca și Lazăr, ca bun latinist. În plus, după 1821 multe din aparițiile tipografice din Europa de centru și vest vor intra în Principate prin filiera transilvăneană.

[23] Constantin Loghin, *op. cit.*, p.19

https://biblioteca-digitala.ro

CONCLUZII

Analiza celor câteva mari domenii de cultură medievală românească, din conţinutul lucrării de faţă, poate duce la unele sublinieri şi concluzionări în ceea ce priveşte rolul culturii medievale în general, şi în special al relaţiilor culturale interromâneşti, ca principală cale de exercitare a acestui rol.

Urmărind cu atenţie evoluţia raporturilor culturale, sesizăm că ele au reflectat fidel, ca un adevărat „barometru" evoluţia istoriei politice a poporului nostru, accentuându-se cu precădere în momentele de răscruce istorică. Vitalitatea spiritului, conştiinţei şi culturii româneşti au fost demonstrate încă o dată. Dacă românii au avut un destin unic în Europa, caracterizat prin plasarea lor la răscrucea a trei imperii şi-n apropierea limitelor de influenţă a trei continente, într-un spaţiu balcanic şi est european care a cunoscut prăbuşirea inexorabilă a două puternice regate vecine, toate acestea determinând despărţirea lor politică multiseculară, istoria poporului nostru poate fi cu adevărat un minunat exemplu de trăinicie a acestor relaţii cultural-spirituale, venite în mod logic ca o **principală adaptare românească** la vitregiile istorice medievale ale unui popor simplu, dar dârz, care nu a iubit mai mult niciodată decât glia sa strămoşească şi nobleţea numelui său de român. Asemenea capacitate românească de a răspunde istoriei, nu poate fi decât, chiar şi pentru îndepărtatele secole de plămădire a poporului nostru, o dovadă în plus în sprijinul continuităţii româneşti în spaţiul limbii sale naţionale.

Cultura şi-a dovedit superioritatea prin indestructibilitatea sa, fiind sădită numai în spiritul şi conştiinţa românească, desele pârjoliri şi războaie care au trecut de-a lungul şi de-a latul pământului românesc în evul mediu nefăcând altceva decât să catalizeze mai mult permanentul contact şi ajutor multilateral (mai ales în ceea ce priveşte ortodoxismul) dintre românii celor trei ţări surori.

Evoluţia culturii şi a religiei ortodoxe a reflectat din plin pe cea politică. Unitatea poporului nostru a fost resimţită şi mai bine prin nivelul

https://biblioteca-digitala.ro

cultural, care la rândul ei a întărit-o tot timpul, luând astfel naștere un **fenomen prin excelență ascendent**.

Subliniind încă o dată în mod obiectiv – pe lângă unele aspecte de conservatorism – rolul pozitiv al ortodoxismului românesc în menținerea și perpetuarea crescândă a acestor relații, rol care pe măsura trecerii timpului va scade treptat, o dată cu intrarea în criză a vechii ideologii medievale, se constată în același timp o **conștientizarea** din ce în ce mai mare a acestor raporturi, cuprinzând o sferă culturală progresiv lărgită. În același timp mergând către sfârșitul evului mediu, apare și o mai strânsă dependență reciprocă dintre relațiile culturale și cele economice și politice, pregătindu-se încet, dar sigur, premisele înfăptuirii marilor deziderate naționale de unitate și independență. Numai în lumina acestor constatări, fără să se neglijeze deloc aspectul pur cultural (dar interconectat cu celelalte aspecte) al relațiilor dintre românii din Transilvania, Muntenia, Moldova, și din alte teritorii românești adiacente, trebuie privită evoluția legică a poporului român către memorabilele evenimente din 1859, 1877 și 1918.

Încheiem aici considerațiile noastre, exprimându-ne speranța că alte noi cercetări în domeniu, vor arunca noi lumini asupra acestei teme de o deosebită generozitate și importanță pentru istoria națiunii române.

* * * *
* * *

Stemele unite pe *Tâlcuire la cele patru Evanghelii*, Iași, 1805, operă a lui Teofilact, Arhiepiscop al Bulgariei.

https://biblioteca-digitala.ro

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

I. BIBLIOGRAFII

Bianu I., Hodoş N., **Bibliografia românească veche. 1508-1830**, vol. I, vol. IV, Bucureşti, 1903.

Cernavodeanu P., **Revista istorică română. 1931-1947. Bibliografie critică**, Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1977.

Georgescu-Tistu N., **Bibliografia publicaţiilor privitoare la cultura română veche**, vol. 3, 1935-1936, Bucureşti.

Teodorescu B., **Istoria bibliografiei române**, Ed. Enciclopedică Română, Bucureşti, 1972.

Idem, **Nicolae Iorga. 1871-1940**, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Ed. Militară, Bucureşti, 1976.

II.SINTEZE

a. generale

Condurachi E. (sub redacţia), **Dobrogea**, Ed. Sport-Turism, Bucureşti, 1978.

Giurescu C.C., Giurescu D., **Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi**, Ed. Albatros, Bucureşti, 1975.

Iorga N., **Istoria românilor**, vol. VI, Bucureşti, 1938.

Idem, **Istoria românilor din Ardeal şi Ungaria**, Bucureşti, 1915.

***, **Istoria României**, vol. II-III, Ed. Academiei, Bucureşti, 1962, 1964.

https://biblioteca-digitala.ro

b. speciale

Berza M. (sub redacția), **Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare**, Ed. Academiei, București, 1964.

Breazul G., **Pagini din istoria muzicii românești**, Ed. Muzicală a Uniunii Compozitorilor, București, 1970.

Cartojan N., **Cărțile populare în literatura românească**, vol. I, București, 1974.

Cornea P., **Originile romantismului românesc**, București, 1972.

Costăchel V., Panaitescu P.P., Cazacu A., **Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)**, Ed. Științifică, București, 1957.

Daicoviciu C., Pascu Șt. și alții, **Din istoria Transilvaniei**, Ed. Academiei, București, 1961.

Dobrescu N., **Istoria Bisericii Ortodoxe din Oltenia**, București, 1932.

Dragomir S., **Istoria Dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea**, vol. I, Sibiu, 1920.

Duțu Al., **Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII**, București, 1969.

Gherea C.C., **Din trecutul culturii muzicale românești**, Ed. Muzicală a Uniunii Compozitorilor din R.P.R., București, 1965.

Iorga N., **Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor**, ed. a II-a, vol. I, Ed. Ministerului de Culte, București, 1928.

Idem, **Istoria învățământului românesc**, ed. a-II-a, București, 1971.

Idem, **Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688**, București, 1904.

Idem, **Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea. 1688-1821**, vol. I-II, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1969.

https://biblioteca-digitala.ro

Loghin C., **Istoria literaturii române din Bucovina. 1775-1918**, Cernăuţi, 1926.

Massoff I., **Teatrul românesc. Privire istorică**, vol. I, Ed. pentru literatură, Bucureşti, 1961.

Meteş Şt., **Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XVIII-XX**, Ed. Ştiinţifică şi Pedagogică, Bucureşti, 1977.

Idem, **Istoria bisericii şi a vieţii religioase a românilor din Ardeal şi Ungaria**, vol. I, Arad, 1918.

Păcurariu M., **Legăturile bisericii ortodoxe din Transilvania cu Ţara Românească şi Moldova în secolele XVI-XVIII**, Sibiu, 1968.

Rosetti Al. (sub redacţia), **Istoria literaturii române**, vol. I, Ed. Academiei R.P.R., Bucureşti, 1964.

Şchiau O., **Cărturari şi cărţi în spaţiul românesc medieval**, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1978.

III.Lucrări speciale

Armbruster A., **Historiographische Berzühungen**, în „Rev. des Études Sud Est Europ.", nr. 1, 1975.

Balaur D., **Biserici din Moldova de răsărit. Jud. Lăpuşna (1928). Însemnări care au trecut Prutul**, în „Biserica Ortodoxă Română", an LII (1934), nr. 3-4.

Breazu L., **Începuturile teatrului românesc**, în „Gând românesc", an V, 1937.

Ciuhandu Gh., **Ce ni spune o „Pravilă" dela Arad**, în „Hotarul", an. III (1936), nr. 2-3.

Constantinescu-Iaşi P., **Circulaţia vechilor cărţi bisericeşti româneşti în *Basarabia sub ruşi***, în *„Revista Societăţii istorico-*arheologice bisericeşti din Chişinău", vol. XIX (1929).

Crăciun I., **Tiparul la românii din Transilvania**, în „Revista Teologică", an. XXXI (1941), nr. 3-4.

https://biblioteca-digitala.ro

Cristache-Panait I., **Tipăritura bucureșteană din veacul al XVIII-lea în satele transilvănene**, în „Glasul Bisericii", an. XXXI (1972), nr. 11-12.

Idem, **Tipărituri târgoviștene, din al XVIII-lea veac, în sate transilvănene**, în vol. **Târgoviște, cetate a culturii românești**, București, Ed. Litera, 1974.

Démeny L., **Cartea și tiparul – promotori ai legăturilor culturale dintre țările române în secolul al XVI-lea**, în „Studii și materiale de istorie medie", vol. VI, 1973.

Dimitrescu F.C., **Stolnicul Constantin Cantacuzino. Însemnări de călătorie la Constantinopol, Veneția, Padova (1665-1669)**, în **Contribuții la istoria limbii române vechi**, București, 1973.

Dragomir S., **Relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea**, în „Analele Academiei Române", Seria II, Tom. XXIV, 1911-1912.

Erbiceanu E., **Bărbați culți greci și români și profesorii din academiile de Iași și București din epoca zisă fanariotă (1650-1821)**, București, 1905.

Feneșan C., **Circulația cărților din secolul al XVII-lea**, în „Studia Universitas Babeș-Bolyai", an. XVII (1972), fasc.1, Seria Historica.

Iorga N., **Activitatea culturală a lui Constantin Vodă Brâncoveanu și scopurile Academiei Române**, București, 1914.

Idem, **Contribuții la istoria învățământului în țară și străinătate (1780-1830)**, în „Analele Academiei Române", Seria II, Tom. XXIX, Mem. secț. lit., nr. 2, 1906.

Idem, **Cronicele muntene**, în „Analele Academiei Române", Seria II, Tom. XXI, 1899.

Idem, **Francisc Racoczy al II-lea întemeitorul conștiinței naționale ungurești și românii**, în „Analele Academiei Române", Seria II, Tom. XXXIII, Mem. Secț. ist., nr. 1.

https://biblioteca-digitala.ro

Idem, **Mărunţişuri istorice culese din Ungaria**, Tip. „Poporul român", Budapesta, 1904.

Idem, **Nou despre Nicolae Milescu**, în „Revista Istorică", vol. XXIV (1938), nr. 4-6.

Idem, **O hartă a Ţării-Româneşti din c. 1780 şi un geograf dobrogean**, în „Analele Academiei Române", S. II, Tom. XXXVI, Mem. Secţ. ist., nr. 25, 1914.

Kleim K.K., **Der Humanist unr Reformator Johannes Honterus**, Sibiu, München, 1935.

Lazăr V., **Din arhiva fostului corp XII armată austriacă (Sibiu)**, în „Revista Teologică", an. XXV (1935), nr. 1-2.

Lupaş I., **Începuturile domniei lui Matei Basarab şi relaţiunile lui cu Transilvania**, Bucureşti, 1933.

Idem, **Mitropolitul Varlaam al Moldovei**, Cluj, 1935.

Idem, **Rolul tiparului în pregătirea unităţii naţionale**, în „Ţara Noastră", an XI (1932), nr. 32.

Lupeanu Al., **„Biblioteca centrală din Blaj"**, în „Boabe de grâu", nr. III (1932), nr. 12.

Marian Fl.S., **Înscripţiuni de pe manuscripte şi cărţi vechi din Bucovina**, Suceava, 1900.

Marinescu M.C., **Umanistul Ştefan Bergler (1680-1738). Viaţa şi activitatea sa**, în „Revista istorică română", an. XI-XII (1941-1942).

Mitric O., **Cartea românească veche în judeţul Suceava. Catalog**, Suceava, 1992, vol. I-IV.

Meteş St., **Serban-Vodă Cantacuzino şi biserica românească din Ardeal**, 1915.

Molin V., **Aria de răspândire a cărţii de Rîmnic în Banat în *secolul al XVIII-lea*, *în „Mitropolia Olteniei"*, *an.*** XVI (1964), nr. 11-12.

Molin V., **Copişti moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea**, în „Mitropolia Banatului", an. XIV (1964), nr. 4-6.

https://biblioteca-digitala.ro

Molin V., **O legătorie de cărți a Rîmnicului ambulantă, activând în eparhiile din Moldova**, în „Mitropolia Olteniei", an. XVII (1965), nr. 5-6.

Mureșianu A., **„Școalele naționale centrale" și liceul „Andrei Șaguna" din Brașov**, în „Boabe de grâu", an. IV (1933), nr. 4.

Nussbücher G., **Johannes Honterus. Sein Leben und Werke im Bild**, ediția a II-a, București, 1974.

Panaitescu P.P., **Mircea cel Bătrân**, Casa școalelor, București, 1944.

Idem și Dumitrescu D.D., **Însemnări din cărțile bisericești din Timișoara**, în „Revista Istorică", an. VIII (1922).

Patachi L., **Cărți vechi religioase din Țara Hațegului pe o listă din 1857**, în „Mitropolia Ardealului", an. IV (1953), nr. 7-8.

Pop Șt., **Colegiul național Sf. Sava**, în „Boabe de grâu", an. IV (1933), nr. 7.

Prodan D., **Supplex Libellus Valahorum**, București, 1967.

Sebastian St., **Cărți călătoare**, în „Revista Reologică", an. XXV (1935).

Ștefănescu Albotă Gh., **Unul din „ultimii cronicari munteni" prin Bucureștii secolului al XVIII-lea**, în „Glasul Bisericii", an. XXXI (1972), nr. 1-2.

Ștefănescu I., **Legendele despre Sf. Constantin în literatura română**, în „Revista istorică română", an. I (1931), fasc. III.

Ștefănescu Ștefan, **Mihai Viteazul – unificator de țară**, în vol. **60 de ani de la făurirea statului național unitar român**, Tipografia Univ. București, 1978.

Șimanschi L. (sub îngrijirea), **Petru Rareș**, Editura Academiei, București, 1978.

Ștrempel G., ***Copiști de manuscrise românești până la 1800***, vol. I, Editura Academiei, București, 1959.

Teodorescu B., **Circulația vechii cărți religioase de București (1508-1830)**, în „Glasul Bisericii", an. XX (1961), nr. 9-10.

https://biblioteca-digitala.ro

Veress A., **Note la amănuntele ungureşti din letopiseţul Ţării Moldovei al lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul**, în „Revista istorică română", an. III (1933), fasc. IV.

Vlad D. Matei, **Din lupta poporului român pentru unitate politică în evul mediu**, în „Analele de istorie", an. XXIV (1978).

IV. Izvoare

a. edite

Bârlea I., **Însemnări din bisericile Maramureşului**, în vol. XVII din colecţia „Studii şi documente" a lui N. Iorga, Bucureşti, 1909.

Cantacuzino Constantin, **Istoria Ţării Româneşti**, în **Cronicari munteni**, Ed. M. Gregorian, vol. I, Bucureşti, 1961.

Chronistiashe Aufzeichungen in der Matrikiel des Honterusgymnasiums, în „Quellen", I.

Corfus I., **Însemnări de demult**, Ed. Junimea, Iaşi, 1975.

Costin Miron, **Istorie de crăiia ungurească**, în **Opere**, Ed. P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1958.

Idem, **Letopiseţul Ţării Moldovei**, în **Opere**.

Costin Nicolae, **Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601**, Ed. Ioan Şt. Petre, Bucureşti, 1942.

Cronica lui Macarie, în **Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI**, publicate de I. Bogdan, Ed. revăzută de P.P. Panaitescu.

Hermann Michael, **Historische Anmerkungen**, în „Quellen", VI.

Iorga N., **Documente româneşti din Arhivele Bistriţei**, partea I-II, Ed. Librăriei Socec & Comp., Bucureşti, vol. I, 1899-1900.

Idem, **Legăturile principatelor române cu Ardealul de la 1601-1699**, în **Studii şi documente cu privire la istoria românilor**, vol. IV, Ed. Ministerului de instrucţie, Suceava, 1902.

https://biblioteca-digitala.ro

Istoria Ţării Româneşti. 1290-1690. Letopiseţul Cantacuzinesc, ed. critică C. Grecescu-D. Simonescu, Bucureşti, 1960.

Kraus Georg, **Cronica Transilvaniei. 1608-1665**, ed. Duzinchievici şi E. Reus-M'rza, Bucureşti, 1965.

Kusch Laurentius, **Diarium (1653-1661)**, în „Quellen", VI.

Lutsch Johannes, **Diarium (1607-1661)**, în „Deutsche Fundgruber zur Geschichte Siebenbürgens", I, Cluj, 1838.

Seraphim W.F., **Sieben Geschichte des Petrus Mederus eines Suchsischen „Poeta laureatus" des XVII jahrhunderts**, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", XXIII, 1, 1890.

Ureche Grigore, **Letopiseţul Ţării Moldovei**, ed. P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1959.

b. inedite

Filstich Johann, **Excerpta Patriae vicinarum que regionum concernentia**, Arh. Stat. Braşov, Fond Bis. Neagră, IV F 125.

Idem, **Historia Ecclesiastica totius Transylvaniae**, Arh. Stat. Braşov, Fond Honterus, ms. Nepaginat, nr. 310, I, §130.

Idem, **Tentamen Historiae Vallachicae**, Arh. Stat. Braşov, Fond Bis. Neagră, I, F 20/5.

Idem, traducerile făcute Letopiseţului Cantacuzinesc, cronicii lui Radu Popescu şi a celei lui Radu Greceanu, Arh. Stat. Braşov, Fond. Bis. Neagră, IV, F 123, IV F 159 şi IV F 124.

Soterius Georgius, **Moldavorum reguli (1357-1607): De ducibus Valachiae (1330-1722)**, Arh. Stat. Sibiu, A 1-5, nr. 133.

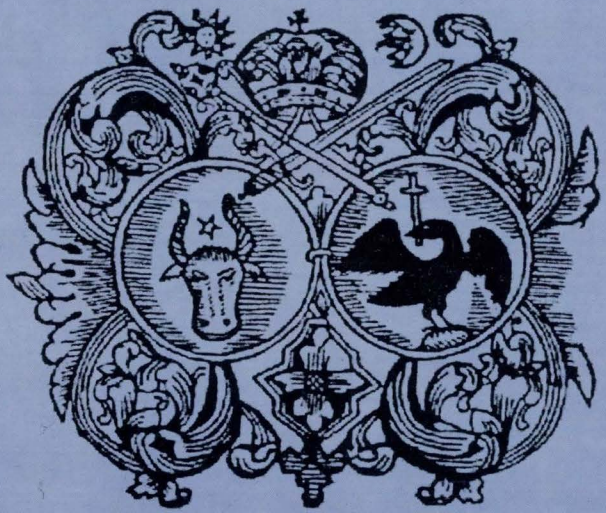
https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

https://biblioteca-digitala.ro

DE ACELAŞI AUTOR:

- **Gânduri postume** - debut literar şi de grafică (Suceava, 1996);
- **Bucovina - pământ românesc 1918-1993** (Suceava, 1993);
- **Judeţul Suceava, ghid turistic** (Suceava, 1998);
- **Evoluţia habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneţ din paleolitic până la sfârşitul secolului al XVIII-lea** (Iaşi, 1997), lucrare premiată de Fundaţia Culturală a Bucovnei;
- **Huţulii - o minoritate din Bucovina** (Suceava, 1998), editor, redactor şi coautor;
- **Pagini de istorie locală - Societatea Culturală "Ştefan cel Mare" - Bucovina, un deceniu în slujba Bucovinei** (Suceava, 2000);
- **Pârteştii de Jos, 1415-2000** (Suceava, 2000, sub red. dr. Ioan Ieţcu), coautor;
- **Toate drumurile duc la... Putna. Ghidul turistic complet şi practic al Moldovei lui Ştefan cel Mare şi Sfânt** (Suceava, 2001), editor, redactor şi coautor;
- **Destine româneşti** (romanul ţăranului bucovinean, soldat în armata austro-ungară, pe fronturile europene şi în prizonierat siberian - în pregătire pentru anul 2003).

https://biblioteca-digitala.ro